

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV ADINA TARİX İNSTİTUTU

QASIM HACIYEV

QARABAĞIN
MADDİ VƏ MƏNƏVİ
MƏDƏNİYYƏTİ

- 3463 -

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

İşlər İdarəsi

PREZİDENT KİTAPXANASI

BAKİ – 2010

Elmi redaktor: **Yaqub Mahmudlu,**
AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d., professor

Rəyçilər: **K.K.Şükürov, t.e.d.**
S.Ş.Nuriyev, f.e.d.

İngilis dilinə tərcümə edən: **Afaq Sədiqızı**

Fransız dilinə tərcümə edən: **Məmməd Əkbərli**

Qasım Hacıyev

H33 Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti. Bakı,
«Təhsil», 2010, 152 səh.

Əsər Azərbaycanın qədim və zəngin mədəni irsə malik Qarabağ bölgəsinin tarixinə həsr edilmişdir. Kitabda Qarabağ bölgəsinin qədim dövrdən XIX əsrədək maddi və mənəvi mədəniyyət tarixi öz əksini tapmışdır.

H $\frac{1085080000}{053}$ 2010

© «Təhsil», 2010

YUNESKO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri, millət vəkili, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, Respublikamızın birinci xanımı Mehriban xanım Əliyeva Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyətini dünyada tanıdır.

Heydər Əliyev Fondunun nəşr etdirdiyi «Qarabağ həqiqətləri» toplusu dünyaya yayılır, erməni qəsbkarlarının iç üzünü açır.

Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, ölkəmizin birinci xanımı, YUNESKO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri xanım Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü ilə milli mədəniyyətimiz təbliğ edilir və Azərbaycan həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırılır.

Azərbaycanın zorən qoşulduğu Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin, Qarabağ müharibəsinin tarixi, Xocalı soyqırımını, işğal altındakı torpaqlamızda törədilən vəhşiliklər, maddi və mənəvi irsimizin amansızlıqla məhv edilməsi barədə nəşrlər silsiləsi də Fondun daim diqqət mərkəzindədir.

Ermənistanın işğal altında saxladığı Şuşa şəhərinin tarixi barədə məlumatların əks olunduğu «Şuşa qrafikası» kitabı, «Azərbaycana qarşı müharibə: mədəni irsin hədəfə alınması», «Qarabağ həqiqətləri» bukletlər toplusu, «Müharibə və tarixi mədəniyyət abidələrimiz» kitabı Azərbaycan, rus, ingilis, fransız və başqa dillərdə çap edilmişdir. Müxtəlif beynəlxalq sərgi və tədbirlərdə yayılan bu kimi nəşrlər Azərbaycan gerçəkliyinin yüksək səviyyədə təbliğidir.

Heydər Əliyev Fondunun nəşr etdirdiyi «Qarabağ həqiqətləri» toplusu dünyaya yayılır, erməni qəsbkarlarının iç üzünü

açır. «Qarabağın tarixi haqqında qısa məlumat», «Qarabağ münaqişəsinin başlanması», «Xocalı soyqırımı», «Erməni terror təşkilatlarının Azərbaycana qarşı fəaliyyəti», «Azərbaycana qarşı erməni təcavüzünün nəticələri» adlanan beş bukletdən ibarət olan bu topluda mövzular üzrə faktlar, obyektiv məlumatlar, fotoşəkillər, xəritələr toplanmışdır. Beynəlxalq aləmə ünvanlanan bu nəşr ingilis dilindən başqa, fransız, alman, ərəb və rus dillərində də çap olunaraq Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin əsl səbəb və nəticələrini beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırmaq, informasiya blokadasını yarmaq, iki əsrdən çox bir dövrdə erməni diasporu tərəfindən yayılan yalan və uydurmaların qarşısını almaq, problemin ədalətli həllinə nail olmaq məqsədi daşıyır.

Bu layihə ümummili lider Heydər Əliyevin münaqişə ilə bağlı real vəziyyətin, tarixi həqiqətlərin dünyaya çatdırılması istiqamətində başladığı çox dəyərli işlərin davamı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Milli Elmlər Akademiyasının 60 illik yubileyində Qarabağ mövzusunda çoxsaylı elmi əsərlərin, kitabların yazılıb müxtəlif dillərə tərcümə edilərək, dünyaya yayılması barədə verdiyi tapşırığın yerinə yetirilməsinə Fondun layiqli töhfəsidir.

Muğam sənətimizə Heydər Əliyev Fondunun göstərdiyi qayğı ilə gənc xanəndələrə hərtərəfli hamilik edilir. 2008-ci ildə Bakı şəhərində Beynəlxalq Muğam Mərkəzi yaradılmış, dünya səviyyəli muğam müsabiqəsi keçirilmişdir. Həmin ildə Fondun təşəbbüsü ilə Azərbaycan muğamına həsr olunmuş iki cilddən ibarət «Muğam ensiklopediyası» işıq üzü görmüşdür.

«Muğam ensiklopediyası» layihəsi çərçivəsində hazırlanan «Azərbaycan xanəndələri» səs yazısı kolleksiyasında görkəmli muğam ustalarının təkrarsız ifaları öz əksini tapmışdır. «Muğam ensiklopediyası» Azərbaycan muğamını dünyanın bütün muğam-sevərlərinə çatdırmaqla muğam sənəti barədə geniş təsəvvür yaradır.

2008-ci ilin fevral ayında Heydər Əliyev Fondu Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin görkəmli nümayəndəsi, xalq artisti, ustad xanəndə, əslən qarabağlı olan Arif Babayevin yaradıcılığından bəhs edən musiqi albomlarını təqdim etdi.

2008-ci il sentyabr ayında milli operamızın banisi Üzeyir Hacıbəyliyə həsr olunmuş «Üzeyir dünyası» layihəsi çərçivəsində «Ömür salnaməsi», «Üzeyir Hacıbəyli ensiklopediyası», «Bədi və publisistik əsərlər» kitabları çap etdirilmiş, «Leyli və Məcnun», «Koroğlu» operalarının, «O olmasın, bu olsun» musiqili komediyasının klavir, libretto və CD-ləri hazırlanmışdır.

AZƏRBAYCANIN QARABAĞ BÖLGƏSİNDƏ QƏDİM MADDİ-MƏDƏNİYYƏT İZLƏRİ

Qarabağ dünyanın ən qədim insan məskənlərindən biri olan Azıx, Tağlar düşərgəsi insanların yaşadığı ərazidir. Bu yer Şelldən əvvəlki mədəniyyətin daşıyıcılarının tarixini davam etdirən tarixi-coğrafi ərazidir. Qarabağ ərazisi paleolit dövrünün Quruçay mədəniyyəti yaradıcılarının tunc və dəmir dövründə mövcud olan, bir-birini əvəz edən Kür-Araz və Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətlərinin davamçılarının yaşayış məskənidir.

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Qarabağ bölgəsində aşkar edilmiş, daş dövrünün ilk mərhələlərini özündə əks etdirən Azıx və Tağlar abidələrinin tədqiqi həmin abidələrin burada daş dövrünün bütün sonrakı mərhələlərindən keçdiyini göstərir. Məlum olur ki, dünyanın ən qədim paleolit düşərgələrindən biri olan Azıx mağarası insanın əmələ gəlməsi, onların həyat tərzini barədə qiymətli məlumatlar əldə edilməsi baxımından son dərəcə əhəmiyyətlidir. Azıx mağarasının ən qədim (V–X) təbəqələrindən aşkar olunmuş materiallar cəmiyyət tarixinin ilkin çağına – Şell (Fransa ərazisində) mədəniyyətindən əvvəlki dövrünə aiddir. Azıx düşərgəsindən toplanmış materiallar kompleksi tədqiqatçılar tərəfindən «Quruçay mədəniyyəti» adlandırılmışdır (1,2 milyon – 700 min il əvvəl). Azıx sakinlərinin hazırladıqları ilk əşyalar çapacaqlar, qazıyıcı və deşici alətlərdən ibarətdir. Azıxın ən qədim dövr materialları Olduvey (Şərqi Afrika) mədəniyyəti ilə oxşardır.

Əzəmətli Azıx mağarasının divarlarını çoxlu təbii stalaktik formalar bəzəyir ki, bunlardan sonralar orta əsr Azərbaycan memarlığında da geniş istifadə edilmişdir.

Qarabağın Daş dövrünə aid olan maddi mədəniyyət nümunələri sadə, primitiv olduğu, məhdud bir ərazidə yayıldığı halda

ondan sonra gələn Tunc dövrünə aid Kür-Araz mədəniyyəti nümunələrinin təkmilləşdiyi və daha geniş ərazidə yayıldığı izlənilir. Kür-Araz mədəniyyəti abidələri ümumi Qafqaz miqyasında daha geniş əraziləri əhatə edir. Kür-Araz mədəniyyətinin izlərinə bütün Cənubi Qafqazda, İranın şimal-şərqində, Şərqi Anadoluda, Dağıstanda, Çeçen-İnquşetiyada və b. yerlərdə təsadüf edilir. Qarabağ ərazisində aşkar edilmiş Kür-Araz mədəniyyətini səciyyələndirən maddi mədəniyyət qalıqları ilə zəngin olan Meynətəpə, Uzuntəpə, Şortəpə, Xaçbulaq, Xankəndi və Qaraköpəktəpə abidəsi bu sıradandır. Həmçinin Günəştəpə, Xantəpə, Şomulutəpə, Üzərliktəpə Qarabağ ərazisinin həmin mədəniyyətin ilk ocaqlarından olduğunu göstərir. Bu mədəniyyətə ətrafı qala divarı ilə möhkəmləndirilmiş yaşayış yerləri və siklop tipli istehkamlar daxildir.

Qarabağın ən qədim dövrə aid abidələrindən biri olan Qaraköpəktəpədə (Füzuli) 3 metr qalınlığında mədəni təbəqədən çay daşlarından inşa edilmiş möhtəşəm müdafiə səddi və digər tikili qalıqları aşkar edilmişdir. Abidədən boz, qara rəngli basma naxışlı qablar və az da olsa monoxrom boyalı qablar, həmçinin iy başlıqları, muncuqlar, daş alətlər, gildən düzəldilmiş kiçik fiqurlar tapılmışdır.

Qarabağ ərazisinin son Tunc və Dəmir dövrünə aid Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti arxeoloji abidələri də böyük bir qrup təşkil edir. Bu dövrün abidələri cənub ölkələri ilə çox sıx əlaqələrin mövcud olduğunu təsdiq edir. Qarabağ zonasında dəfn abidələrinin tayı-bərabəri olmayan Xocalıda üzərində Assriya çarı Adadnerarinin adı olan aqat mixi yazılı muncuq dənəsi tapılmışdır.

Tunc dövrü Qarabağ mis-mədən rayonunun yerli filizlərindən geniş istifadəsi və metal emalının inkişaf etməsi bu ərazidə müstəqil metallurji sənaye qaydaya salınmış, sənətkarlıq da inkişaf etmişdi.

Özü ilə çoxlu miqdarda böyük dəyişikliklər gətirmiş Tunc dövrünün sonundan Ön Asiya-Cənubi Qafqaz regionu sakinlərinin başlıca sərvətlərindən birinə çevrilən maldarlığın, əkinçiliyin inkişafı sayəsində əmək məhsuldarlığı xeyli dərəcədə yüksəlmişdi. Bunun da nəticəsində əhali çoxalır, tayfalar müxtəlif yerlərdə məskunlaşırdı. Maldarlıq həyat təzi keçirən tayfaların sürətlə hərəkət etməyə məcbur olması onları əkinçilik-maldarlıq həyat təzi olan öz qohum tayfalarından ayırırdı, bu da öz növbəsində, ehtimal ki, müxtəlif qəbildən olan etnik dəyişikliklərə gətirməyə bilməzdi. Tunc dövrünün, xüsusilə Orta Tunc dövrünün sonunda əhalinin yayılması sayəsində dağətəyi, dağ və hətta yüksək dağ rayonları zonaları otlaq sahələri kimi istifadə olunmağa başlamışdır.

Ümumi kütlə içərisindən irəli çıxmış maldar tayfalar mədənlərlə zəngin olan rayonların sahiblərinə çevrilirdilər. Bu rayonlardan bəziləri, o cümlədən Qarabağ bölgəsi gələcəkdə dağ-mədən işinin və metal emalının mərkəzlərinə çevrilməli idi.

Regionun tayfalarının təsərrüfat və mədəni inkişafı, onlarda izafə, artıq məhsulun meydana gəlməsi bu tayfaların Qafqaz tayfaları ilə və Ön Asiyanın şəhər sivilizasiyaları ilə mübadilə aparmalarını, ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqələrinin inkişafını stimullaşdırırdı. Bütün bu deyilənlər mülki və sosial diferensiasiyayı dərinləşdirirdi və son nəticədə bizi maraqlandıran regionda sakin olmuş tayfaların sosial-iqtisadi, siyasi, mənəvi həyatında ciddi dəyişikliklərə gətirib çıxarırdı.

Orta Tunc dövründəki böyük inkişafın maddi sübutlarını o vaxtlar gur inkişaf etmiş metallurgiya və dulusçuluq peşəsi üzrə çoxlu miqdar və rəngarəng əşyalardan, xırdabuynuzlu malqaranın köçürmə maldarlığının qəti sürətdə təşəkkül tapmasına gətirib çıxarmış artımından ibarətdir.

B.e.ə. II minilliyin ikinci yarısı – I minilliyin əvvəli – Qafqazın Son Tunc dövrü və Dəmir əsrinin başlangıcıdır. Bu dövr

bizi maraqlandıran regionda metallurgiyanın parlaq inkişafı ilə səciyyələnir. Bu metallurgiya Qədim Şərqi mərkəzlərindəki metallurgiya ilə bir sırada dururdu. Bu, bizi maraqlandıran regionda ibtidai icma quruluşunun dağılması və tədricən erkən sinfi münasibətlərə keçilməsi dövrüdür.

Çoxlu miqdarda arxeoloji materiallar bu dövr cəmiyyətinin yüksək inkişaf səviyyəsinə malik olduğunu parlaq surətdə sübut edir.

İbtidai icma quruluşunun tədricən dağıldığını döyüşçü və başçıların icma üzvlərinin qəbirlərinin ümumi kütləsindən kəskin surətdə fərqlənən dəfn mərasimləri ilə təsdiq olunan mülki diferensiasiya sübut edir. Məsələn, Qarabağın kurqan qəbirlərində Cənubi Qafqazda az təsadüf edilən qızıl məmulatlara, sədəfdən və fil sümüyündən düzəldilmiş əşyalara, həmçinin çoxlu tunc məmulatlarına və başqa əşyalara təsadüf edilir. Bunların bir hissəsi gətirilmədir.

Daha maraqlı dəfn abidələri sırasında Xocalı, Arçazor, Axmaxin kurqan qəbirlərini, Qarabulaq nekropolunu və b. göstərmək olar.

Çox nəhəng Xocalı qədim qəbiristanlığı təxminən b.e.ə. II–I minilliyin hüduqlarında yaranmağa başlamış, regionun tayfalarının dəfn ayinlərinin əsas cəhətlərini özündə əks etdirmişdir.

Məhsuldar qüvvələrin intensiv inkişafı istehsal münasibətlərinə təsir göstərməyə bilməzdi. Bu sahədə əldə edilmiş böyük irəliləyişləri icma quruluşunun dağılmasından, müxtəlif dəyişikliklərdən, tayfalararası və tayfadaxili münasibətlərin mürəkkəbləşməsindən xəbər verən dəfn abidələri sübut edir. Bu abidələr qullar, əyanlar və tayfa başçıları haqqında məlumat verir.

Həmin dövrün qəbirlərində şirli qablar, silindrşəkili möhürlər, müxtəlif qızıl məmulatları, muncuqlar, sədəf zinətlər, molyuskaların çanaqları və nəhayət, I Adadnerarının adı yazılmış aqat muncuğu tapılmışdır. Bu muncuq b.e.ə. XIV əsrin

sonuna – XIII əsrin əvvəllərinə aiddir. Bu dövrdə Ön Asiya ölkələri ilə əlaqələr daha sürətlə inkişaf etmişdir.

Qarabağ ərazisinin Qızılburun, Üzərliktəpə və s. kimi abidələrindən aşkar edilmiş maddi mədəniyyət nümunələri göstərir ki, burada Tunc dövrünə aid olan həndəsi motivdə, heyvan və quş rəsmləri ilə naxışlanmış polixrom və monoxrom boyalı qablar istehsal edilmişdir. Güzəl sənət nümunəsi olan Azərbaycan boyalı qablarının əksəriyyəti Yaxın Şərq, xüsusilə Göytəpə (İran), Təpəhisarda (Türkiyə) tapılmış boyalı qablar ilə bir səviyyədə durur.

Qarabağ ərazisində mövcud olan bu maddi mədəniyyət nümunələri Qarabağın tarixi keçmişini əks etdirməklə bərabər, orada yaşamış, insan qruplarının, tarixi inkişafı prosesini izləməyə imkan verir. Bu inkişaf insan məskənlərinin forma və quruluşca dəyişməsində, habelə insan həyatının təkamülünü əks etdirən digər daha yeni, daha mükəmməl maddi mədəniyyət nümunələrinin meydana çıxmasında özünü göstərir.

MADDİ MƏDƏNİYYƏT NÜMUNƏLƏRİNİN QARABAĞ ƏRAZİSİNDƏ DİNİ İDEOLOGİYANIN YARANMASINDA ROLU

Qarabağın dağlıq və düzən hissəsində aşkar edilmiş qədim daş abidələr –Xocalıdakı dolmenlər, Xankəndindəki kromlexlər, eləcə də Qarabağın müxtəlif yerlərindən aşkar edilmiş antik dövrə aid daş qutu qəbirlər həmin dövrün ideologiyasını– mənəvi düşüncə tərzini əks etdirən maddi mədəniyyət nişanələridir.

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində mədəniyyətin inkişafını izlərkən arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş sadə tikinti materiallarını yeni formalı və bədii tərtibatları əvəz etdiyinə şahidi oluruq. Belə materiallara Qarabağdan (Bərdə, Ağdam, Füzuli, Xankəndi, Şuşa və s.) aşkar edilmiş küncələrində qoç başı təsvir olunmuş kapitellər (sütun başlığı) və sütun altlıqları, və s. formalı daşlar aiddir. Onların oxşarları Azərbaycanın digər abidələrindən (Şamaxı, Qəbələ, Mingəçevir, Təzəkənd) də aşkar edilmişdir. Həmin mədəniyyətin kimlərə məxsus olduğunu müəyyənləşdirmək istəsək xatırlamalıyıq ki, arxeoloqlar Beyləqan, Ağcabədi, Bərdə, Yevlax, Törtər və Dağlıq Qarabağ ərazisində türk xalqlarına məxsus olan çoxlu sayda e.ə. VI-III əsrlərə aid skif kurqanları aşkar etmişlər.

Üzərində epigraflıq nişanələr və yazılar olan daş və digər abidələrin Qarabağda geniş yayılması burada insan cəmiyyətinin həyatındakı mədəni prosesi, daxili dinamikanı izləməyə imkan verir.

Qarabağın müxtəlif yerlərində aparılmış qazıntı işləri zamanı xeyli daş heykəllər, daş alətlər – kirkirə, su dəyirmanı daşları və s. aşkar edilmişdir. İnsanın müqəddəs saydığı çörəyin istehsalında istifadə edilmiş həmin daş alətlər Qarabağ ərazisində çox yayılmışdır. Bu nümunələr həmin dövr üçün səciyyəvi məişət əşyaları olmaqla, tariximiz üçün maddi mədəniyyət nümunələridir.

Burada bir məsələni xatırlatmaq lazımdır ki, XX əsrin 70-ci illərində dünyada cəmisi bir neçə yerdə mövcud olan çörək muzeyindən biri də Qarabağın mərkəzi şəhərlərindən olan Ağdamda yaradılmışdı. Həmin muzeydə çörəyin istehsalı üçün lazım olan hər cür alət və avadanlıqlar toplanmışdı. Bu muzey hər bir tamaşaçıya müqəddəs torpağa, vətənə və çörəyə bağlılığı, mədəniyyət ənənəsinə rəğbəti əks etdirirdi. Muzeydə uzaq əsrlərdən qalmış, daş yaddaşlara çevrilmiş daş alətlər çoxluq təşkil edirdi. Təəssüf ki, bu muzey Ermənistan hərbiçilərinin Ağdamı işğal zamanı dağıdıldı.

Maraqlıdır ki, Qarabağ ərazisində daşla bağlı xeyli ayin və mərasim qaydaları yaranmışdır. Məsələn, ölünün başının altına daş qoyulması, ölünü daşdan düzəldilmiş tabutlarda dəfn etmək, ölünün gözü qarşısına hər hansı daş alətin və ya sadəcə bir daşın qoyulması müşahidə edilmişdir.

Qarabağda daş hələ də nicat, bərəkət, şəfa və s. rəmzi kimi istifadə olunur. Qarabağda cənazəni götürərkən, yerinə daş qoyurlar ki, həmin ruh daşda qalsın. Bunlar qədim azərbaycanlıların daşa inamları ilə bağlıdır. Yuxarı Qarabağın Vəng kəndində sürüşkən daş deyilən qayanı öpüb, bir neçə dəfə üstündən sürüşürlər ki, diləkləri (istəkləri) hasil olsun.

QARABAĞDA DİNİ-MƏNƏVİ AMİLLƏRİN SƏCİYYƏSİ

Qarabağ ərazisində müxtəlif dövrlərdə müxtəlif dinlər biri digərini əvəz etmişsə də, bunlar öz tarixi-etnik torpağına bağlı olan avtoxton bir xalqın tarixi taleyində baş verdiyindən dinin özü və dini inamlar dəyişmişsə də, xalq, bir qayda olaraq, adət-ənənə özəlliyini etmək xüsusiyyətini saxlamışdır. Ancaq bu həmişə və hər yerdə eyni olmamışdır. Zaman və dövrənin təsirindən asılı olaraq, müxtəlif həyat tərzi, dini ideologiya mövcud olmuş, bununla əlaqədar mənəvi mədəniyyətin fərqli xüsusiyyətləri meydana çıxmışdır. Azərbaycanın digər ərazilərindən fərqli olaraq, Qarabağ ərazisində dini ayrılığın davam etməsi bölgədə sonralar böyük dəyişikliklərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Albaniyada xristianlığın müsəlmanlıqla əvəz olunduğu zaman Qarabağın dağlıq ərazisində yaşayanlar xristianlıq dini ideologiyasına sitayiş etməkdə davam etmişlər. Yeri gəlmişkən Qarabağın avtoxton (yerli) albanlarının xristian olmasından istifadə edərək, oraya XIX əsrdən etibarən çoxlu erməni ailəsi köçürülmüşdür. Qarabağda yerləşdikdən sonra ermənilər həmin ərazinin tarixi mədəniyyətinə sahib çıxmağa, onları özəlləşdirməyə başlamışlar. Onlar yerli xristian albanları qriqoryanlaşdıraraq, assimilyasiya etmiş hayklar (ermənilər) adlandırmış, ərazini isə «hayk ölkəsinin bir hissəsi» hesab etmişlər. Vaxtilə gələrək sığınacaq tapdığı Azərbaycan torpaqlarını son dövrlərdə «Şərqi Ermənistan» adlandıraraq «Böyük Ermənistan»ın (?) tərkibinə daxil olan ərazi» kimi tanıtməqlə, həmin əraziləri tarixi vətənləri, erməni mədəniyyəti məskənləri kimi tarixi uydurma yaratmışlar.

Bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün bir qədər qədimə müraciət edək. Qarabağ ərazisində xristianlıqdan əvvəlki dinlər ayrı-ayrı etnik qrupları əhatə etmiş, insanlar biri digərindən az ya çox dərəcədə fərqlənən müxtəlif dini ideologiyalara sahib olmuşlar. Xristianlığın qəbul edilməsi və ölkədə (Albaniyada) rəsmi dövlət dininə çevrilməsi (IV əsrin əvvəlləri) bir sıra tarixi

Burada bir məsələni xatırlatmaq lazımdır ki, XX əsrin 70-ci illərində dünyada cəmisi bir neçə yerdə mövcud olan çörək muzeyindən biri də Qarabağın mərkəzi şəhərlərindən olan Ağdamda yaradılmışdı. Həmin muzeydə çörəyin istehsalı üçün lazım olan hər cür alət və avadanlıqlar toplanmışdı. Bu muzey hər bir tamaşaçıya müqəddəs torpağa, vətənə və çörəyə bağlılığı, mədəniyyət ənənəsinə rəğbəti əks etdirirdi. Muzeydə uzaq əsrlərdən qalmış, daş yaddaşlara çevrilmiş daş alətlər çoxluq təşkil edirdi. Təəssüf ki, bu muzey Ermənistan hərbiçilərinin Ağdamı işğal zamanı dağıdıldı.

Maraqlıdır ki, Qarabağ ərazisində daşla bağlı xeyli ayin və mərasim qaydaları yaranmışdır. Məsələn, ölünün başının altına daş qoyulması, ölünü daşdan düzəldilmiş tabutlarda dəfn etmək, ölünün gözü qarşısına hər hansı daş alətin və ya sadəcə bir daşın qoyulması müşahidə edilmişdir.

Qarabağda daş hələ də nicat, bərəkət, şəfa və s. rəmzi kimi istifadə olunur. Qarabağda cənazəni götürərkən, yerinə daş qoyurlar ki, həmin ruh daşda qalsın. Bunlar qədim azərbaycanlıların daşa inamları ilə bağlıdır. Yuxarı Qarabağın Vəng kəndində sürüşkən daş deyilən qayanı öpüb, bir neçə dəfə üstündən sürüşürlər ki, diləkləri (istəkləri) hasil olsun.

QARABAĞDA DİNİ-MƏNƏVİ AMİLLƏRİN SƏCİYYƏSİ

Qarabağ ərazisində müxtəlif dövrlərdə müxtəlif dinlər biri digərini əvəz etmişsə də, bunlar öz tarixi-etnik torpağına bağlı olan avtohton bir xalqın tarixi taleyində baş verdiyindən dinin özü və dini inamlar dəyişmişsə də, xalq, bir qayda olaraq, adət-ənənə özəlliyini etmək xüsusiyyətini saxlamışdır. Ancaq bu həmişə və hər yerdə eyni olmamışdır. Zaman və dövrənin təsirindən asılı olaraq, müxtəlif həyat tərzi, dini ideologiya mövcud olmuş, bununla əlaqədar mənəvi mədəniyyətin fərqli xüsusiyyətləri meydana çıxmışdır. Azərbaycanın digər ərazilərindən fərqli olaraq, Qarabağ ərazisində dini ayrılığın davam etməsi bölgədə sonralar böyük dəyişikliklərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Albaniyada xristianlığın müsəlmanlıqla əvəz olunduğu zaman Qarabağın dağlıq ərazisində yaşayanlar xristianlıq dini ideologiyasına sitayiş etməkdə davam etmişlər. Yeri gəlmişkən Qarabağın avtohton (yerli) albanlarının xristian olmasından istifadə edərək, oraya XIX əsrdən etibarən çoxlu erməni ailəsi köçürülmüşdür. Qarabağda yerləşdikdən sonra ermənilər həmin ərazinin tarixi mədəniyyətinə sahib çıxmağa, onları özəlləşdirməyə başlamışlar. Onlar yerli xristian albanları qriqoryanlaşdıraraq, assimilyasiya etmiş hayklar (ermənilər) adlandırmış, ərazini isə «hayk ölkəsinin bir hissəsi» hesab etmişlər. Vaxtilə gələrək sığınacaq tapdığı Azərbaycan torpaqlarını son dövrlərdə «Şərqi Ermənistan» adlandıraraq «Böyük Ermənistan»ın (?) tərkibinə daxil olan ərazi» kimi tanıtmayla, həmin əraziləri tarixi vətənləri, erməni mədəniyyəti məskənləri kimi tarixi uydurma yaratmışlar.

Bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün bir qədər qədimə müraciət edək. Qarabağ ərazisində xristianlıqdan əvvəlki dinlər ayrı-ayrı etnik qrupları əhatə etmiş, insanlar biri digərindən az ya çox dərəcədə fərqlənən müxtəlif dini ideologiyalara sahib olmuşlar. Xristianlığın qəbul edilməsi və ölkədə (Albaniyada) rəsmi dövlət dininə çevrilməsi (IV əsrin əvvəlləri) bir sıra tarixi

proseslərin baş verməsi ilə nəticələnmişdir. Xristianlıq dini özündən əvvəlki dinlərdən bir çox cəhətləri ilə fərqləndiyinə görə yeni proseslərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Eranın əvvəlində Yaxın və Orta Şərqdə yayılmağa başlayan xristianlıq Avropada və digər yerlərdə hökmran din kimi möhkəmlənərək, yayılma prosesi keçirdiyi bir dövrdə ilk orta əsrlərdən etibarən Cənubi Qafqazda da özünə yer tutmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, erməni tədqiqatçılarının elmi ədəbiyyata daxil etdikləri bir fikir – Cənubi Qafqazda xristianlığın ilk dəfə ermənilər tərəfindən qəbul edilməsi və onların vasitəsilə yayılması fikri özünü doğrultmadığı da diqqətdən qaçmamalıdır. Guya xristianlığı Albaniyadan (şimali Azərbaycan, yəni indiki Azərbaycan Respublikasının ərazisi) əvvəl ermənilər qəbul etmiş, Albaniya və İberiyada da yaymaqda əsas vasitəçi rolu oynamışlar. Burada məqsəd erməniləri Cənubi Qafqazda gedən proseslərin həmişə önündə olduğunu göstərməkdir. Bundan çıxış edərək Azərbaycan ərazisindəki xristian (alban) abidələrinin ermənilərə məxsus olmasını təlqin edirlər. Əslində onların bu fikri elmi ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilmir. Ciddi alimlər bu fikrin yanlış, əsassız olduğunu dəfələrlə bəyan etmişlər (İ.Əliyev, R.Göyüşov, T.Məmmədov, F.Məmmədova, D.Axundov, G.Məmmədova, A.Qarəhmədova). Əslində xristianlıq Cənubi Qafqazda rəsmi din kimi ilk dəfə Albaniyada qəbul edildiyi (IV əsrin əvvəlləri) məlumdur. O da məlumdur ki, xristianlıq Albaniyada çox möhkəmlənməmiş müsəlmanlıqla (VII əsr) əvəz olunmuşdur.

Elmi tədqiqat belə bir məntiqi nəticə çıxarmağa imkan verir deyək ki, bütpərəstlikdən tanrıçılığa, atəspərəstliyə onlardan da xristianlığa keçən xalqa bu dinlər heç vaxt zorla qəbul etdirilməmişdir. Eləcə də xristianlıqdan müsəlmanlığa keçid zorla həyata keçirilməmişdir. Məlum olduğu kimi, bu dəyişmələr dinlərin biri digərindən mütərəqqi hesab edildiyinə görə baş vermişdir. Ancaq burada bəzi məsələləri ayrıca qeyd etmək

lazımdır. Bu da ondan ibarətdir ki, Qarabağ ərazisində tarixən bütün dinlərə rəğbətlə yanaşılmışdır. Bu proses arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş maddi mədəniyyət nümunələri ilə təsdiq olunur. Aşkar edilmiş kurqan dəfn adətinin, küp və daş qutu qəbirlərin, dəfn edilmiş bütələrin, üzərində xaçobrazlı naxışları olan nişan daşların tədqiqi bunu deməyə əsas verir. Hətta ilk orta əsrlərdə xristianlığın Cənubi Qafqazdakı mərkəzlərindən biri Qarabağın qədim və mərkəzi şəhəri Bərdə olmuşdur. Alban xristian katolikosluğunun taxtı Bərdə şəhərində yerləşmişdir. Həmçinin ilk orta əsrlərdə xristian dini cərəyanları arasında gedən mübarizədə (Yaqubilik hərəkatı, alban katolikosu Bəkirin fəaliyyəti) ideoloji fikir cərəyanı da Bərdədə cəmləşmişdi.

Xristianlığın mövcud olduğu bir yerdə yeni meydana çıxmış İslam dininin Albaniyada qəbul edilməsi mütərəqqi hal sayılırdı. Bu, hər şeydən əvvəl ölkənin paytaxtı, beynəlxalq iqtisadi, ticarət mərkəzlərindən biri olan Bərdə şəhərinin dünyada baş verən proseslərlə sıx bağlı olması ilə əlaqədar idisə, ikincisi, İslam dininin yüksək mənəvi məna kəsb etməsi ilə bağlı idi.

İslam dininin qəbul edilməsi Albaniyada (Azərbaycanda) yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur. Çox keçmədən ölkənin hər yerində, o cümlədən Qarabağda keçmiş dini ibadətlərə son qoyulmuş, yeni və mütərəqqi olan islam bütün dinləri üstələmişdir.

Üzərində epigrafiq nişanələr və yazılar olan daş və digər abidələrin Yuxarı Qarabağda geniş yayılması orada insan cəmiyyətinin həyatındakı mədəni prosesi, daxili dinamikanı izləməyə imkan verir.

Qarabağ ərazisində mövcud olan abidələr və tikinti qalıqları alban xristian və ondan sonrakı müsəlman Şərqi tipində yaranmış tikililərdə həmin dövrün tikinti mədəniyyətini, memarlıq və incəsənət tiplərinin əlaqəsini və inkişaf ardıcılığını aydın göstərir.

QARABAĞDA ŞƏHƏRSALMA VƏ BƏDİİ TƏRTİBAT

Qarabağ ərazisində mövcud olan abidələr və tikinti qalıqları alban xristian və ondan sonrakı müsəlman Şərqi tipində yaranmış tikililərin, həmin dövrün tikinti mədəniyyəti, memarlıq və incəsənət tiplərinin əlaqəsini və inkişaf ardıcılığını izləməyə imkan verir.

Qarabağda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş müxtəlif tikinti materialları – daş sütun altlıqları, kapitellər, kirəmitlər və s. antik dövr şəhərsalma mədəniyyətini dərk etməyə əsas verir. Tədqiqatlar göstərir ki, həmin dövrdə tikintilər qədim Parfiya tipindən miras qalmış dairəvi və Roma ənənəsinə uyğun düzbucaqlı formada davam etdirilmişdir.

Qarabağın tarixinə dair məlum olan yazılı mənbə məlumatları və arxeoloji qazıntılarla öyrənilən abidələr – qala və digər tikinti qalıqları, tikinti materialları, həmçinin yerüstü – tarix və mədəniyyət abidələri şəhər tipli maddi mədəniyyətin dərk olunmasında mühüm rol oynayır.

Antik mənbələrin Qarabağın qədim ərazisində – Uti və Arsakda qədim şəhərlərin mövcudluğu barədə verdiyi məlumatı, Şortəpədə (Bərdə), Govurqalada (Ağdam), Qaraköpəktəpədə (Füzuli), Ergi yaşayış yerində (Ağcabədi) və s. aparılmış arxeoloji tədqiqatlar təsdiq edir.

Qarabağın ən qədim şəhərlərindən yalnız biri – bünövrəsi antik dövrdə Uti nahiyəsində qoyulmuş Bərdə şəhəri həyatını intensiv şəkildə günümüzədək davam etdirmişdir.

Bərdə şəhəri antik dövrdə formalaşmış, ilk və inkişaf etmiş orta əsrlər dövründə müəyyən inkişaf yolu keçmiş, şəhər mədəniyyətinin mühüm xüsusiyyətlərini – şəhərsalma mədəniyyətini, şəhər əhalisinin məişət səviyyəsini, bütün sənət növlərinin inkişafını özündə əks etdirmiş, həmçinin maddi mədəniyyətin inkişafına səbəb olmuşdur.

Qarabağ ərazisindəki digər şəhərlər (Ağdam, Tərtər, Ağdərə, Kəlbəcər, Xocavənd, Şuşa, Xankəndi, Füzuli, Cəbrayıl, Ağcabədi, Laçın, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl) orta əsrlərdə salınmışdır.

Tikinti və şəhərsalmada mədəni inkişaf orta əsrlərdə geniş vüsət almışdır. Həndəsi və nəbati naxışlarla bədii gözəllik verilmiş sadə quruluşlu binalar öz dövrünün mədəni irsini əks etdirən maddi mədəniyyət nümunələridir. Həndəsi və nəbati naxışlardan təkcə tikintidə deyil, həmçinin məişət əşyalarının hazırlanmasında və toxuculuqda da istifadə edilmişdir.

Qarabağ ərazisində erkən orta əsrlərdə geniş istehsalına başlamış ipək məhsullarının rənglənməsi və naxışlanması zamanı formalaşmış bəzək motivləri xalq tərəfindən təkmilləşdirilərək, son dövrlərə qədər yaşadılmışdır. Hətta bu mədəniyyət ənənəsi inkişaf etmiş orta əsrlərin bədii sənətinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Təsadüfi deyildir ki, Nizami Gəncəvi öz əsərlərində əlvan ipək parçalar üzərindəki şəkillərdən bəhs etmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən dövrlərdə dəbdə olan tovuz quşu rəsmləri sadələşərək Şərq aləmində ən geniş yayılmış «buta» ornamentinə çevrilmişdir. Tovuz quşu rəsmlərinin türkdilli xalqlarda başlıca ornament motivinin olduğunu hələ XII əsrdə böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi də qeyd etmişdir. Şair «İsgəndərnamə» poemasında Nüşabənin Bərdədəki sarayını təsvir edərkən bir neçə dəfə ipək parçalar üzərinə salınmış tovuz quşu rəsmlərindən və onların sırf türk xalqlarına xas olduğundan bəhs etmişdir. Bu motivlər sonralar Qarabağ xalçalarına tətbiq edilmişdir. Tarixçi Həmdullah Qəzvini rəngarəng Qarabağ (Bərdə) xalçalarının dünya bazarlarında şöhrət qazanması barədə məlumat verir.

MADDİ MƏDƏNİYYƏTİN İNKİŞAFINDA SƏNƏTKARLIĞIN YERİ

Cəmiyyətin inkişafı da maddi nemətlər istehsalının səviyyəsi ilə ölçülürsə, həmin tarixi faktlara və arxeoloji tapıntılara eyni aspektlərdən yanaşmaq lazım gəlir. Qarabağ ərazisindən arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş metal əmək alətləri müxtəlif tarixi-arxeoloji dövrlərə aid olan balta, xış ucluğu, çəkic, oraq, bel, yaba, bıçaq, dəhrə, kirkid, çəki daşı, bucaq, mıx, biz və digər kəsici, deşici və yonucu alətlərdən ibarətdir ki, onların istehsalı sənətkarlıq baxımından daha yüksək qiymətləndirilir. Həmin materialların hər biri digər xarakterik tipi ilə bərabər, həm də maddi mədəniyyət nümunəsidir.

Qarabağın müxtəlif yerlərində aparılmış arxeoloji qazıntı işləri zamanı müxtəlif dövrlərə aid külli-miqdarda şüşə məmulatı aşkar edilmişdir. Antik dövrdən son orta əsrlər dövrünə qədər olan bütün təbəqələrdən aşkar edilmiş şüşə nümunələri piyalə, qədəh, duzqabı, boşqab, kuzə, bərnə tipli süfrə qablarından, konusvari əşya, qif, kolba, kiçikhəcmlı ətriyyat və dərman qablarından, asma, muncuq, üzük, qolbaq kimi müxtəlif növ bəzək əşyalarından ibarətdir. Bərdə, Amaras və Govurqalada arxeoloji qazıntılar zamanı şüşə istehsalı materialları, şüşə qalıqları və hətta istehsal alətləri aşkar edilmişdir. Tədqiqat göstərir ki, Qarabağın şüşə sənətkarları şüşə məmulatı istehsalının müxtəlif üsullarından istifadə etməklə bədii və texnoloji cəhətdən üstün olan məmulatlar istehsal etmişlər.

Qarabağda mis, qızıl, gümüş və qalaydan istifadə etməklə müxtəlif növ zərgərlik məmulatı istehsal etmişlər. Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş qiymətli metallardan düzəldilmiş üzük, biləzik, sırğa, düymə və s. kimi bəzək əşyaları zərifliyi və gözəlliyi ilə seçilir.

Şərq ölkələrinin Suriya, Çin və Hindistanın zərgərlik məmulatının dünya bazarlarını dolaşdığı bir zamanda Qarabağda hazırlanan zərgərlik məhsullarının da öz yeri olmuşdur.

Azərbaycanın çox yerində olduğu kimi, Qarabağda da yunun, ipəyin və pambığın istehsal olunduğu bir yerdə toxuculuğun meydana gəlməsi və inkişafı labüd idi. Toxuculuqda bədii ənənədən, xammal-

dan (yun, ipək, pambıq və s.) asılı olaraq müxtəlif kompozisiyalı bəzək-lərə malik, müxtəlif üsullarla bəzək və məişət əşyaları toxunmuşdur.

Rəng çalarları və naxışlarının orijinallığı ilə seçilən, bədii və texnoloji xüsusiyyətlərinə görə üstün olan Qarabağ xalça növünün bu gün də dünya şöhrətli olması həmin mədəniyyət ənənəsinin öz təsirini saxlaması ilə şərtlənir.

Qarabağda palaz, kilim və xalı toxuculuğu xüsusi yer tutmuşdur. XVIII əsrdə Qarabağda maddi mədəniyyəti əks etdirən dekorativ incəsənət növləri arasında aparıcı yer tutan xalçaçılıq məhsulları – xovlu (xalça, xalı, gəbə) və xovsuz (palas, kilim, cecim, sumağı, zili) xalçalar geniş yayılmışdır. Qarabağın xovlu xalçaları naxışlarının incəliyi və rənglərin zənginliyi ilə fərqlənirdi. Qarabağda toxunmuş süjetli kompozisiyalı xovsuz xalçalar Azərbaycan xalçalarının ən gözəl nümunələrindəndir.

Qarabağ xalçaları öz şöhrətini günümüzədək saxlamışdır. Qarabağ xalçaları qrupuna aid olan xalçalar adları və naxışları ilə seçilir. Qarabağ xalçaları Bərdə, Ağcabədi xalçaları olub birinci qrupa, Şuşa xalçaları adı altında ikinci qrupa, Cəbrayıl qrupu adı altında 3-cü qrupa ayrılır.

Bərdə qrupuna «Bərdə», «Xanqərvənd», «Aran», «Qoca», «Çələbi», «Buynuz», «Dəryanur», «Açma-yumma», «Şabalıd buta», «Balıq» xalçaları daxildir. Ağcabədi xalçalarına «Lənbərən», «Ləmpə», «Xantirmə», Şuşa qrupuna «Malıbəyli», «Ləmpə», «Bağçadagüllər», «Bulut», «Saxsıdagüllər», «Nəlbəki gül», «Gül yaylıq», «Muncuq» və «Zərməxmər» aiddir. Cəbrayıl qrupuna «Xanlıq», «Qaraqoyunlu», «Qubadlı», «Kürd», «Qasım-uşağı», «Bəhmənli», «Muğan», «Talış» xalçaları daxildir.

Qarabağın xalça sənəti XVIII əsrin ikinci yarısından etibarən Şuşa şəhərində mərkəzləşmiş, burada daha geniş miqyasda inkişaf etməyə başlamışdır.

Qarabağ xalçaçılıq sənətində qədim ənənə intensiv olaraq davam etdirilmişdir. 1886-cı ildə Şuşada olmuş gürcü tədqiqatçısı Y.Zedgenidze yazmışdır: «Demək olar ki, bütün xalçalar azərbaycanlı ailələrdə istehsal olunur. ...Ermənilər xalça toxumağı onlardan öyrənməlidirlər».

QARABAĞ ƏRAZISİNDƏ ALBAN MƏDƏNİYYƏTİNİN SİYASİ ƏSASLARI

Mənbələrdə Qafqaz albanları ilk dəfə e.ə. IV əsr hadisələri ilə əlaqədar xatırlanır. Qafqaz Albaniyası dövləti e.ə. IV-III əsrlərin qovşağında meydana çıxmışdır. B.e. I əsrində Albaniyanı alban arşakiləri soyu idarə etmişdir. Albaniyanın cənub sərhədi bu dövrdə Araz çayı boyunca keçmişdir. Qardman, Sakasena, Uti, Ərsak, Paytaqaran, Sisakan Albaniyanın tarixi torpaqları idi.

Yazılı mənbələr Qafqaz Albaniyasının dili və yazısı haqqında şübhə edilməz sübutlar saxlamışdır. Albaniyada V əsrin başlanğıcında alban əlifbası icad edilmiş və yazıda işlənməyə başlanmışdır. Bu hələ əsrin əvvəllərində istifadə edilmiş alban əlifbasının yeni forması və rəsmi yazılarda işlənməsi hesab edilir. Alban yazıları olan əşyaların həm Qarabağ ərazisinin bir çox abidələrində tapılması, eləcə də çox da uzaqda olmayan Mingəçevirdən aşkar edilməsi yazı mədəniyyətinin özəlliyi haqqında tutarlı məlumatdır.

Erkən alban ədəbiyyatı əlverişli tarixi şəraitdə təşəkkül tapmış, müstəqil Alban dövlətinin mövcud olduğu Alban Arşakıya sülaləsi və onları əvəz edən böyük alban hökmdarları – Mehran sülaləsinin hakimiyyəti dövründə inkişaf etmişdir.

Dövrün alban ədəbi ənənələrinə aid olan Moisey Kalankatlının «Albaniya tarixi», VII əsr şairi Dəvdəkin elegiyası, alban hüquqi mənbələri olan kilsə qanunları (488-ci il Aqven və 705-ci il Bərdə məclisinin qanunu) bizə yetişmiş narrativ mənbələrdir.

Bu mənbələr sırasında Moisey Kalankatlının «Albaniya tarixi» Azərbaycanın tarixi-coğrafiyasını və etnogenezinin, ictimai-iqtisadi, siyasi, ideoloji və eləcə də mədəni tarixini öyrənmək baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Moisey Kalankatlı qüdrətli alban hökmdarı Cavanşirin müasiri idi. Məhz bu dövr Albaniyanın siyasi və mədəni dirçəliş dövrü sayılırdı. Hərbi istedadı, müdrik və çevik siyasəti ilə Albaniyanı öz əzəli hüdudlarında – cənubda Araz çayından şimalda Dərbəndədək olan ərazidə birləşdirən, müstəqil daxili və xarici siyasət yeridən Cavanşir şübhəsiz, xüsusi yazılı abidədə öz döv-

rünün inikasını görmək arzusu ilə Moisey Kalankatlıya «Albaniya tarixi» kitabını yazmağı sifariş vermişdir. Bu əsər Qarabağın tarixi-coğrafiyası, iqtisadi, sosial və etnik tarixinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

QARABAĞIN XRİSTIAN ABİDƏLƏRİNİN ƏSAS ƏLAMƏTLƏRİ

Qarabağ ərazisində arxeoloji abidələrdən başqa, xeyli yerüstü xristian abidələri tədqiq edilmişdir. Onlar çiy kərpic, çaydaşı, əhəngdaşı və sonralar kərpiclə tikilmiş məbədlərdən ibarətdir. Bu növ abidələrin tikintisinə ilk orta əsrlərdən başlanmış, orta əsrlərdə də davam etdirilmişdir. Belə abidələrə Qarabağın Bərdə, Ağcabədi, Ağdam, Füzuli, Ağdərə ərazisində, habelə Laçın və Kəlbəcərdə rast gəlinmişdir. Bu məbədlərdən ən məşhuru Qanzasar, Amaras və Yelisey məbədləridir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, albanlara məxsus xristian abidələri Azərbaycanın digər ərazilərində də (Qəbələ, Naxçıvan, Mingəçevir, Şamaxı) mövcuddur.

Ermənilərin iddialarına baxmayaraq, həmin abidələrin alban mənşəli olduğu və həmçinin ermənilərlə heç bir bağlılığı olmadığı dəfələrlə sübut edilmişdir.

Tarixi-arxeoloji və antropoloji tədqiqatlar Dağlıq Qarabağ ərazisində gəlmə elementər olan ermənilərin (haylar) uydurmaları olmasını tarixi xarakter məsələlərinin həlli işində mühüm vasitə olan Fonocoğrafiya tədqiqatları (Odontologiya) birmənalı şəkildə sübut etmişdir. Belə ki, Qarabağın dağlıq hissəsində (Dağlıq Qarabağ ərazisində) yaşamış qədim insanların diş-çənə sümüklərinin analizi nəticəsində öyrənilmişdir ki, orada tarixən yaşamış insanlarla indiki ermənilərin heç bir etnik bağlılığı yoxdur. Həmin analizlərin nəticəsində sübuta yetirilmişdir ki, Qarabağın qədim sakinləri indiki azərbaycanlıların əcdadlarıdır. Ermənilərin Qarabağ ərazisindəki mədəniyyət irsinə iddiaları əsassızdır.

Qarabağ abidələrinin ermənilərə məxsusluğuna aid gətirilən yeganə sübut bu abidələr üzərindəki yazılardır, lakin bu hal həmin abidələrin etnik məxsusluğunu sübut etmək işində sübut ola bilməz. Elmi ədəbiyyatdan məlumdur ki, Albaniya ərazisi I-VI əsrlərdə Arşaki, VII-VIII əsrin əvvəllərində dək Mehrani sülalələrinin hakimiyyəti altında olmuşdur. Həmin dövrdə alban yazısı və alban-arran dili hökm sürürdü. Burada erməni dilinə nə ehtiyac, nə də yer var idi. Abidələrin üzərindəki erməni yazıları isə bir qayda olaraq sonradan, saxtalaşdırmaq məqsədilə qoyulmuş izlərdir.

Erməni tarixşünaslığında artıq çoxdan belə bir nöqtəyi-nəzər var ki, Dağlıq Qarabağ ərazisi Ermənistanın ayrılmaz hissəsidir. Bu planlı və «məqsədyönlü» tədbirin əsası keçən yüzillikdə erməni alimləri (M.Çamçıyan, K.Şahnazaryan, İ.Emin, K.Patkanov və b.) tərəfindən qoyulmuşdur. Bütün erməni şərqşünas tarixçiləri indiyəcən həmin mövqedən çıxış edirlər.

Bu regionun əsas əhalisi gəlmə ermənilərdən fərqli olaraq mənşə, dil və mədəniyyət etibarilə min illərlə Böyük Qafqazla Araz arasında yaşamış müxtəlif türk və digər Qafqaz etnik qurumları olmuşdur.

Qarabağda erməni elementinin miqdarca xeyli dərəcədə artması 10 minlərlə xarici ermənilərə sığınacaq (XIX əsrdə), sonralar isə Sovet hökuməti dövründə muxtariyyət verilməsi ilə bağlıdır.

Məlum məsələdir ki, XIX əsrə qədər Dağlıq Qarabağda heç bir zaman o qədər də çox erməni etnik kütləsi olmamışdır. Bunu Dağlıq Qarabağda Ağdərənin (Mardakert) Marağa kəndində Qarabağa (İranın Marağa şəhərindən) ilk 200 ailənin (erməni ailəsinin) köçürülməsi şərafinə 1978-ci ildə ermənilərin özləri qoyduqları abidə əyani şəkildə sübut edir.

QARABAĞ ƏRAZISINDƏ ALBAN MƏBƏD TİKİNTİ-MEMARLIĞININ DİNİ İDEOLOGİYA İLƏ BAĞLILIĞI

Qarabağ ərazisində müxtəlif dinlərin mövcud olması burada insan cəmiyyətinin ictimai həyatına böyük təsir göstərmişdir. Bu təkcə insanların məişətində, mənəvi dünyasında deyil, şəhərsalma üslubunda, ictimai və dini binaların, tikinti komplekslərinin quruluşu və planlaşdırılmasında müəyyən rol oynamışdır. Bu baxımdan Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi Qarabağda da xristianlıq və müsəlmanlığın mövcud olması və biri digərini əvəz etməsi tikinti mədəniyyətində özünü göstərmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, III-VII əsrlərin memarlığının özünəməxsus xüsusiyyətləri var idi. Bu dövrdə Albaniyada şəhər quruculuğu geniş vüsət almış, yaşayış və sitayiş təyinatlı binalar tikilmiş, suvarma qurğuları və körpülər inşa edilmişdir.

Qarabağ ərazisində (Dağlıq Qarabağda Amaras, Ağdamda Govurqala və s) və Albaniyanın digər yerlərində (Qax rayonu Qum kəndi, Qəbələ rayonu Böyük Əmidli kəndi, Mingəçevir) xeyli alban xristian abidəsi inşa edilmişdir. Ağcabədi bölgəsinin Təzəkənd yaşayış məntəqəsindəki üç cüt sütundan ibarət olan bina, Bərdə şəhərində aşkar olunmuş üç yarım dairəvi apsidalı, üçnefli bazilika formasına malik məbəd tikilmişdir.

Bu baxımdan Qarabağın dağlıq hissəsində olan Ağoğlan alban monastrı (Xocavənd kəndi, Sos kəndi) iri bazilika tikilisi də maraq doğurur. Bazilika Ağoğlan çayının sol sahilində «Müqəddəs» dərədə tikilmişdir və Amaras adlanan qədim şəhər yerinin mərkəzində yerləşir. Bu abidə dəfələrlə yenidən qurulmuş, təmir olunmuş, lakin onun ilkin formaları, əsasən qalmamışdır. Albaniya bazilikalarının yeni tipinin formalaşmasını göstərən Ağoğlan monastrı V əsrin sonu – VI əsrin əvvəlinə aid edilir.

Erkən orta əsr tarixçilərinin məlumatına görə Albaniya hökmdarı Mömin III Vaçaqan xristian məbədləri tikilməsinə

böyük diqqət yetirirdi. Müqəddəs Yelisey məbədi kompleksi bu tikililər arasında xüsusi yer tutur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Qafqaz Albaniyasında erkən xristianlıq dövründə sitayiş təyinətli tikililərin daha geniş yayılmış tipi – birnefli bazilikalar meydana çıxmışdır.

Uzunsov, kümbəzsiz məbədlər Albaniyanın ən erkən kilsə binaları olmuşdur. İndiyədək bu tipə aid olan abidələrdən yalnız altısı öyrənilmişdir. Həmin abidələrdən 4-ü Mingəçevirdə, biri Xotavəng monastır kompleksində (Kəlbəcər rayonunda), digəri isə Govurqala (Govurqalada-Ağdam bölgəsinin Sofulu kəndində aşkar edilən məbəd – VI-VII əsrlərə aid edilir) adlı qədim şəhər yerində aşkar edilmişdir.

1970-ci ildə Bərdə şəhərində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı uzunluğu 11 metr, eni 6 metr olan, sütunları daş və kərpiclə tikilmiş, qalın divarlı VII əsrə aid məbəd aşkar edilmişdir. Həmin abidə M.Kalankatlının «Albaniya tarixində» qeyd etdiyi, Cavanşirin Bərdədə iki il müddətinə tikdirdiyi böyük bir alban xristian məbədi hesab edilir.

İlk orta əsr şəhər tipli ən möhtəşəm yaşayış məskənlərindən birinin xarabalığı indiki Ağdam rayonunun Boyəhmədli kəndi ərazisində yerləşən Govurqala abidəsidir. Govurqala ilk orta əsr şəhər tipli yaşayış məskəni şəhərlərlə kənd yaşayış məskənləri arasında keçid mövqeyi tutan abidədir. Govurqalada ağ daşdan inşa edilmiş xristian (alban) məbədi onun memarlığını xarakterizə etmək üçün ən yaxşı nümunədir. Abidənin şərq hissəsində xüsusi otaqdan ibarət olan mehrab ellipsvaridir. Tədqiqatçılar məbədin dörd qapısı olduğunu aşkar etmişlər. Döşəmə hamar yonulmuş daşlarla örtülmüşdür. Məbəddən daş sənduqə qəbiri aşkar olunmuşdur. Sənduqənin qapağı üzərindəki yazıdan aydın olur ki, burada Alban hökmdarı Hammamın qardaşı dəfn edilmişdir.

Govurqaladan daha bir neçə yaşayış binasının qalıqları üzə çıxarılmışdır. Dördkünc formalı bu binaların bünövrəsi çay daşından, üst hissəsi isə ağ daşdan hörülmüşdür.

Govurqala Alban hökmdarlarının yay iqamətgahı kimi şöhrət qazanmış Aluen şəhərinin qalıqları hesab edilir. Aluen şəhəri orta əsrlərdə Bərdədən Dəbilə (Dvin) gedən ticarət yolu üstündə yerləşirdi.

Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, xristianlığın Albaniyada rəsmi dövlət dini kimi qəbul edildiyi vaxtdan (IV əsrin əvvəlləri) etibarən məişət arxitekturası cəhətdən yeni formalar meydana çıxmışdır. IV-VII əsrlər tikinti mədəniyyəti xristian arxitekturası tipində yaradılmışdır. Həmçinin digər müxtəlif dini təsirlərin mövcud olması da tikintilərin və məişət əşyalarının formalarında özünü göstərmişdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, Albaniya ərazisində meydana çıxmış şəhərlər Azərbaycana və onun yerli sakinlərinə məxsus olmuş, antik dövrdə atəşpərəstlik, ilk orta əsrin əvvəlki yüzilliklərində xristianlıq dövrünə uyğun olan memarlıq üsullarında müxtəlif tikililər yaradılmışdır. Qarabağdan antik dövr şəhər tikintilərinin əsas atributlarından olan tikinti qalıqlarının aşkar edilməsi, həmçinin həmin maddi mədəniyyət nümunələrinin digər şəhər tipli arxeoloji abidələrdən tapılmış nümunələrlə oxşarlığı qədim və geniş yayılmış mədəniyyət əlaqələrinin mövcudluğundan xəbər verir.

Qarabağda istehsalat ocaqları, Alban və Pəhləvi yazıları, şüşəritmə, dulus kürələri və müxtəlif tip qəbiristanlıqlar qazılıb öyrənilmişdir (Füzuli, Ağdam, Ağdərə, Xankəndi). Bundan başqa, müxtəlif dövrlərə aid və şəhərlilərin ictimai həyatında mühüm yeri olan, üzərində yazı və xüsusi işarələr həkk edilmiş daş bütlər və heykəllər aşkar edilmişdir. Həmin bütlərin antik və ilk orta əsrlər dövründə daha çox yayıldığı da məlumdur.

Qarabağda daş bütlər əsasən Füzuli, Ağdam, Tərtər və Bərdə, eləcə də Beyləqan ərazisindən tapılmışdır. Daş bütlər ölçülərinə görə gil bütlərdən fərqlənir. Onlar əsasən adam boyda düzəldilmişdir. Bu bütlərdən qəbirlərin üstünü örtərkən, daş kimi istifadə edildiyindən bəzi yerlərdə yığılıb bir yerdə basdırıldığından arxeoloji qazıntılar zamanı aşkara çıxmışdır (Füzuli rayonu Arazyaqlavəndi kəndi).

böyük diqqət yetirirdi. Müqəddəs Yelisey məbədi kompleksi bu tikililər arasında xüsusi yer tutur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Qafqaz Albaniyasında erkən xristianlıq dövründə sitayiş təyinatlı tikililərin daha geniş yayılmış tipi – birnefli bazilikalar meydana çıxmışdır.

Uzunsov, kümbəzsiz məbədlər Albaniyanın ən erkən kilsə binaları olmuşdur. İndiyədək bu tipə aid olan abidələrdən yalnız altısı öyrənilmişdir. Həmin abidələrdən 4-ü Mingəçevirdə, biri Xotavəng monastır kompleksində (Kəlbəcər rayonunda), digəri isə Govurqala (Govurqalada-Ağdam bölgəsinin Sofulu kəndində aşkar edilən məbəd – VI-VII əsrlərə aid edilir) adlı qədim şəhər yerində aşkar edilmişdir.

1970-ci ildə Bərdə şəhərində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı uzunluğu 11 metr, eni 6 metr olan, sütunları daş və kərpiclə tikilmiş, qalın divarlı VII əsrə aid məbəd aşkar edilmişdir. Həmin abidə M.Kalankatlının «Albaniya tarixində» qeyd etdiyi, Cavanşirin Bərdədə iki il müddətinə tikdirdiyi böyük bir alban xristian məbədi hesab edilir.

İlk orta əsr şəhərliplə ən möhtəşəm yaşayış məskənlərindən birinin xarabalığı indiki Ağdam rayonunun Boyəhmədli kəndi ərazisində yerləşən Govurqala abidəsidir. Govurqala ilk orta əsr şəhərliplə yaşayış məskəni şəhərlərlə kənd yaşayış məskənləri arasında keçid mövqeyi tutan abidədir. Govurqalada ağ daşdan inşa edilmiş xristian (alban) məbədi onun memarlığını xarakterizə etmək üçün ən yaxşı nümunədir. Abidənin şərq hissəsində xüsusi otaqdan ibarət olan mehrab ellipsvaridir. Tədqiqatçılar məbədin dörd qapısı olduğunu aşkar etmişlər. Döşəmə hamar yonulmuş daşlarla örtülmüşdür. Məbəddən daş sənduqə qəbiri aşkar olunmuşdur. Sənduqənin qapağı üzərindəki yazıdan aydın olur ki, burada Alban hökmdarı Hammamın qardaşı dəfn edilmişdir.

Govurqaladan daha bir neçə yaşayış binasının qalıqları üzə çıxarılmışdır. Dördkünc formalı bu binaların bünövrəsi çay daşından, üst hissəsi isə ağ daşdan hörülmüşdür.

Govurqala Alban hökmdarlarının yay iqamətgahı kimi şöhrət qazanmış Aluen şəhərinin qalıqları hesab edilir. Aluen şəhəri orta əsrlərdə Bərdədən Dəbilə (Dvin) gedən ticarət yolu üstündə yerləşirdi.

Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, xristianlığın Albaniyada rəsmi dövlət dini kimi qəbul edildiyi vaxtdan (IV əsrin əvvəlləri) etibarən məişət arxitekturası cəhətdən yeni formalar meydana çıxmışdır. IV-VII əsrlər tikinti mədəniyyəti xristian arxitekturası tipində yaradılmışdır. Həmçinin digər müxtəlif dini təsirlərin mövcud olması da tikintilərin və məişət əşyalarının formalarında özünü göstərmişdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, Albaniya ərazisində meydana çıxmış şəhərlər Azərbaycana və onun yerli sakinlərinə məxsus olmuş, antik dövrdə atəşpərəstlik, ilk orta əsrin əvvəlki yüzilliklərində xristianlıq dövrünə uyğun olan memarlıq üslublarında müxtəlif tikililər yaradılmışdır. Qarabağdan antik dövr şəhər tikintilərinin əsas atributlarından olan tikinti qalıqlarının aşkar edilməsi, həmçinin həmin maddi mədəniyyət nümunələrinin digər şəhər tipli arxeoloji abidələrdən tapılmış nümunələrlə oxşarlığı qədim və geniş yayılmış mədəniyyət əlaqələrinin mövcudluğundan xəbər verir.

Qarabağda istehsalat ocaqları, Alban və Pəhləvi yazıları, süşəəritmə, dulus kürələri və müxtəlif tip qəbiristanlıqlar qazılıb öyrənilmişdir (Füzuli, Ağdam, Ağdərə, Xankəndi). Bundan başqa, müxtəlif dövrlərə aid və şəhərlilərin ictimai həyatında mühüm yeri olan, üzərində yazı və xüsusi işarələr həkk edilmiş daş bütələr və heykəllər aşkar edilmişdir. Həmin bütələrin antik və ilk orta əsrlər dövründə daha çox yayıldığı da məlumdur.

Qarabağda daş bütələr əsasən Füzuli, Ağdam, Tərtər və Bərdə, eləcə də Beyləqan ərazisindən tapılmışdır. Daş bütələr ölçülərinə görə gil bütələrdən fərqlənir. Onlar əsasən adam boyda düzəldilmişdir. Bu bütələrdən qəbirlərin üstünü örtərkən, daş kimi istifadə edildiyindən bəzi yerlərdə yığılıb bir yerdə basdırıldığından arxeoloji qazıntılar zamanı aşkara çıxmışdır (Füzuli rayonu Arazyaqlavəndi kəndi).

Həmin dövrün maddi mədəniyyətini əks etdirmək baxımından metaldan düzəldilmiş əşyalar da maraqlıdır. IV-V əsrlərə aid metal əşyalar özlərinin texniki baxımından kamilliyi, süjet və üslubca yerli və qərb (Roma və Bizans) bədii vasitələrinin harmonik tətbiqi ilə fərqlənir. Tədqiqatçıların fikrinə görə, əşyalara yeni keyfiyyət verən bu tətbiq alban incəsənəti məhsullarını qonşu Sasani, İber və s. məmulatlarından da ayırır.

Moisey Kalankatlı Cavanşirin sarayını təsvir edərkən yerli mədəniyyət və incəsənət üslublarından necə istifadə edilməsi barədə məlumat verir: «O, künbəzdən tutmuş kandaradək hər yeri naxışlarla bəzətdirdi, divarlara başdan-başa ipək parçalar çəkirdi, kainatın qoruyub saxlayan yataq otağının qapısını gümüşə tutdurdu, üzərində oyma naxışlar açmağı əmr etdi».

Sankt-Peterburq şəhərinin Ermitaj muzeyinin eksponatı – üzərində alban hökmdarı Cavanşirin təsviri olan 35,6 sm hündürlüyündə tunc buxurdanı tədqiqatçılar yerli sənətkarların məhsulu kimi qəbul etmişlər.

Beləliklə, Qarabağ ərazisində aşkar edilmiş arxeoloji materiallar, başqa sözlə, maddi mədəniyyət nümunəsi olan irili-xırdalı bütün əşyalar – tikinti materialları, məişət əşyaları, süfrə qab-qacaqları, bəzək əşyaları hər biri həm özünün istehsal olunması baxımından, həm də onların üzərindəki müxtəlif qliptik, teoreftik təsvirlərin, naxışların həkk olunması baxımından üstünlüyü insanların həyatında özünə yer tutmuş qədim mədəniyyətin xarakterik cəhətləri, səviyyəsi və inkişaf xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

Məlum olur ki, Albaniya dövlətinin yaranması dövrünə xas olan maddi mədəniyyət nümunələri, xüsusilə də incəsənət daha qədim dövrlərin incəsənətindən doğduğuna baxmayaraq, yeni tarixi şəraitlə bağlı olaraq, mədəniyyəti yeni keyfiyyətlərlə zənginləşdirmişdir. Bu dövrün incəsənəti tarixdə ilk dəfə dini təsəvvürlərin zəncirini qırmış, sənətə yeni, dünyəvi və nikbin xüsusiyyətlər gətirmişdir.

QARABAĞ ƏRAZISİNDƏKİ ALBAN ABİDƏLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Qafqazı erməni millətinin qədim torpağı hesab edən bir çox erməni «tarixçiləri» uzun müddət Sovetlər dövründəki xristian təəssübkeşliyindən istifadə edərək, bütün alban xristian abidələrini «erməni abidələri» kimi qələmə verməyə çalışmışlar. Hətta (guya qədim mənbələrdən istifadə edərək) Kür və Araz çayları arasındakı ərəzilərin «qədim erməni torpaqları» və mədəniyyət irsinin ermənilərə məxsus olduğunu «sübut etməyə» səy göstərmişlər. Halbuki ermənilər nəinki sözügedən ərəzidə, ümumiyyətlə, Qafqazda, son dövrlərdə heç vaxt kompakt şəkildə məskun olmamışlar. Ermənilərin həmin ərəzidə tarixi mədəniyyət izlərinin olması da uydurma fikirdir.

Azərbaycan ərəzində müxtəliflipli və müxtəlif dövrlü abidələrin tarixi-arxeoloji və memarlıq cəhətdən tədqiqi Alban xristianlığının bir sıra mühüm xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa imkan verir.

Albaniyanın xristianlıqla əlaqədar olan maddi mədəniyyət abidələri memarlıq abidələri, nişan daşlar, qəbir abidələri, monastr avadanlığı, epiqrafik abidələr və s. kimi müxtəlif qrupa bölünür.

Tədqiqatlara əsasən, demək olar ki, Albaniyada Şərq xristianlığına məxsus memarlığın bütün növləri inkişaf etmişdir. Alban xristianlığının ilk dövrü üçün xarakterik kilsə tikintisi uzunsov ibadət zalı olan birnefli məbədlərdən ibarət olmuşdur. Bu məbədlərin uzunsov ibadət zalının şərq qurtaracağında yarımdairəvi mehrab hissəsi yerləşirdi. Bu növ məbədlərin üstü ikiqatlı sadə daşla örtülürdü. Belə məbədlərə Ağdamda, eləcə də Kəlbəcər və Mingəçevirdə təsadüf edilmişdir.

VI-VIII əsrdən başlayaraq geniş sahəli bazilikalar tikilməyə başlanmışdır. Bu məbədlər plan quruluşuna görə əvvəlkilərdən əsaslı surətdə fərqlənir. Belə ki, bazilikalar qərb-şərq istiqamətdə tikilməklə, onun şərq hissəsi yarımoval formalı

apsida ilə tamamlanır və bu hissə məbədin mehrabına çevrilirdi. Bazilikaların geniş zalı sıra sütunlarla bir neçə hissəyə – nefə bölünürdü. Ümumi ansamblı uyğun olaraq hər nefin şərqində yarımkürbəz formalı çıxıntılar düzəldilirdi. Ortadakı çıxıntı göstərilən iri mehrab, yan çıxıntılar isə kübbəxana rolu oynayırdı.

Baziliklərin üst örtüyü də fərqlənirdi. Onların orta hissəsinin künbəzləri çıxıntı ilə tamamlanırdı. Baziliklərin qərb tərəfində, binanın tavanında xüsusi sütunlar üzərində zəngxanalar qurulurdu.

Albaniyanın xristianlıq tikinti üslubunda «dairəvi məbədlər» deyilən xüsusi memarlıq da geniş yayılmışdır. Albaniyanın xristian memarlığının ən kütləvi forması sovmələrdir. Sovmələr karvan yollarının kənarlarında kiçik ibadətqah rolundan əlavə həm də memorial tikililərdir. Albaniya ərazisində həm mehrabsız, həm mehrablı sovmələrə təsadüf edilir. Sovmələrin divarları bir qayda olaraq, zəif naxışlara malik nişan daşlarla bəzədilir. Ən mürəkkəb quruluşlu tikililər bir qayda olaraq monastrlarda olurdu. Təxmini hesablamalara görə ilk orta əsrlərdə Albaniyada 30-dan çox monastr olmuşdur. Bunların bir qismi Qarabağ ərazisində idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Qarabağda məqsədyönlü şəkildə, müxtəlif üsullarla erməniləşdirmə siyasəti yeridilməsi başlanmışdır. Bu, həm də özünü maddi mədəniyyət abidələrinin yox edilməsində və dəyişdirilməsində göstərmişdir. Əvvəllər köçüb yerləşdikləri ərazilərdə alban-xristian abidələrini məhv etməklə izini itirməyə çalışan ermənilər sonradan bunun fayda verməyəcəyini başa düşərək, özünü külləşdirməyə təşəbbüs göstərmişlər. Belə ki, bütün alban abidələrini, xaçları, məbədləri ermənilərə məxsus abidələr elan etmişlər. Hansı ki, alban abidəsi ilə erməni abidəsi tamamilə fərqlidir. Yuxarıda şərhini verdiyimiz alban məbədlərinin özünəməxsus xüsusiyyətləri buna sübutdur.

Alban xaçları da erməni xaçlarından əsaslı şəkildə fərqlənir. Tədqiqatlar sübut etmişdir ki, Qafqaz Albaniyasının erkən xristianlıq incəsənətinin meydana çıxması və inkişafı tamamilə

orijinal, özünəməxsus yolla getmişdir. Burada söhbət üzərində xristianlığa qədər mövcud olmuş dini ayinlərin simvolikası əks olunmuş xristian və müsəlman qəbirləri və yazılı abidə daşlarından gedir. Alban xaç daşları üzərindəki obrazlar çoxlu yüzilliklər keçdiyinə görə əvvəlcə iki, sonralar üç din hakimiyyəti altında toplanmış, harmonik olaraq yüzlərlə mümkün yazılı daşların üzərində əks olunmuş ayin simvolikasıdır. Buradan aydın olur ki, bütün özünəməxsus, orijinal və köklü fərqi olan xaçdaş, başdaş və nişandaş erməni xaçından fərqlidir.

Xaçobrazlı Alban xaçdaşlarında dekorativ tərtibatlar qovuşur. Xaçdaşlarda başlıca cəhət odur ki, onlar tək-cə xaç deyil, məqsədli bədii icra olunmuş yazılı daş obrazdır. Öz mənasına görə bu xaçlar xristianlığa qədərki dini ayinlərlə bağlıdır və həyat ağacının – xaçın təsvirinə yaxınlaşır. Büt-pərəst qəbirüstü yazılı daşların qanunauyğunluqlarının açılması Albaniyanın xristian xaçdaşı və müsəlman başdaşlarının xarakterini izləməklə müəyyənləşir.

Qarabağdakı alban xaçdaşları bir sıra mühüm lokal cizgiləri, bütün alban yazılı daşlarının üzərində xristianlığa qədərki inamlar və kainat qüvvələrinin yerləşməsi ilə dini-bədii qanunlara tabe edilmiş özünəməxsus qrup təşkil edir. Alban xaçı xristianlığa qədərki inamların və kainatı dərk etmənin əlamətlərini özündə cəmləşdirən işarələrə malikdir. Onun bütün kompozisiyaları göylə yerin əlaqəsi, günəş, işıq və məhsuldarlıq simvolu kimi əks olunmuşdur.

Beləliklə, tədqiqatlar Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyətinin Azərbaycanın maddi və mənəvi mədəniyyətinin tərkib hissəsi olduğunu aydın şəkildə göstərir və bu barədə əks fikirlərin əsassız olduğunu sübut etməyə əsas verir.

QARABAGIN MƏNƏVİ MƏDƏNİYYƏT İRSİ VƏ ƏNƏNƏLƏRİ

Albaniyada ilk orta əsrlərdə (V əsr) qarqar dilində 52 hərfdən ibarət müstəqil alban yazısı meydana gəlmişdir. Albaniya dövlətinin mövcud olduğu dövrdə alban əlifbası, alban yazısı zaman-zaman müxtəlif maneələrin törənməsinə, haqqında müxtəlif ünsürlərin uydurmalar yaratmasına baxmayaraq xalqımızın tarixi abidələri olaraq, mənsub olduğu xalqın adı ilə bağlı şəkildə tanınır.

V əsrdə alban hökmdarları Bərdədə əyan uşaqlarına təhsil vermək, bilik öyrətmək üçün məktəblər açmışdılar. Moisey Kalankatlı bildirir ki, Albaniya hökmdarı (III Vaçaqan – 487-510) «təhsil vermək üçün müəllimlər topladı, kahinlərin və digər təbəqədən olanların uşaqlarını həmin məktəblərə cəlb etdirdi».

Həmin mənbədə Bərdədə yaradılmış məktəblər və təhsil şəraiti haqqında bildirilir: «Vaçaqan əmr etdi ki, cadugərlərin, sehrbazların, bütperəst kahinlərin, ağlayanların uşaqlarını yığıb məktəbə göndərsinlər və orada onlara dini ayinləri öyrətsinlər. O, oğlan uşaqlarına əmr etdi ki, hamı birlikdə onun Rustak kəndinə toplansın, onlar üçün təqaüd ayırıb məktəb müdiri təyin etdi və xristianlığı öyrənməyi onlara əmr etdi. O, kəndlərə gələndə, tez-tez məktəblərə gedər, sehrbaz və bütperəst kahinlərin uşaqlarını öz ətrafına toplayar, onu əhatə edən camaatın içərisində bəziləri əllərində kitab, başqaları isə yazı lövhəsi tutub dayananlara əmr edərdi ki, ucadan bir-birinə oxusunlar və belə hallarda o qədər sevinərdi ki, böyük bir xəzinə tapsa idi, o qədər sevinə bilməzdi».

Albaniyada xristianlığın geniş təbliğ edilməsi üçün ölkəyə gətirilmiş dini kitablar alban dilinə tərcümə edilmiş, alban əlifbası ilə yazılmışdır. Məşhur yunan şairi Homerin «İliada» və Vergilin «Eneida» əsərləri də alban dilinə tərcümə edilmişdir.

Təəssüf ki, alban dilində olan həmin yazılardan heç biri gəlib bizə çatmamışdır.

Alban katolikosluğu Bərdəyə köçürüldükdən sonra Albaniyanın bütün vilayətlərində yerləşən ruhanilər və digər rütbəli din xadimləri oraya toplaşaraq, vaxtaşırı müəyyən dini və digər mənəvi problemləri həll etməklə məşğul olurdular. Mənbələrin verdiyi məlumata görə həmin dövrdə Albaniyada xeyli xristian məbədi var idi. Bununla əlaqədar olaraq, dini qanunların icrasına və təbliğatına nəzarət və rəhbərlik Bərdədə təşkil edilirdi.

Alban katolikosu Viro Bərdənin mənəvi mədəniyyət tarixində dünyəvi və dini fəaliyyətinə, eyni zamanda şəxsi keyfiyyətlərinə görə tanınmışdır. Onun müxtəlif dilləri bilməsi, elmə, biliyə xidmət edən işlərlə məşğul olması, səlis, aydın nitqə, fəlsəfi biliyə yiyələnməsi və digər elmi biliklərdən xəbərdar olması «Albaniya tarixi» əsərində xüsusi qeyd edilmişdir.

Alban hökmdarı Cavanşirin hakimiyyəti dövründə təhsilin, elmin və mədəniyyətin inkişafına xüsusi fikir verilmişdir.

Cavanşir mədəniyyətin inkişafına geniş şərait yaratmışdır. O, alimləri, şairləri, memarları, mahir sənətkarları öz sarayına toplamış, ölkənin, o cümlədən Qarabağ bölgəsinin qədim şəhəri Bərdənin inkişafına nail olmuşdur. Bərdə Cavanşirin hakimiyyəti dövründə siyasi baxımdan əhəmiyyətli bir şəhərə çevrilmiş, eyni zamanda iqtisadi və mədəni cəhətdən inkişaf etmişdir.

Azərbaycan tarixinin qədim dövrünün öyrənilməsində ən mötəbər və qiymətli yazılı mənbə olan «Albaniya tarixi» kimi qiymətli əsər də Cavanşirin hakimiyyəti dövründə yazılmağa başlamışdır. Həmin əsərin müəllifi Qarabağ ərazisində yaşamış, onun ictimai-iqtisadi və mədəni tarixi haqqında dəyərli məlumatları qələmə almışdır. Həmin əsər vaxtilə alban dilində yazılmış, sonra başqa dillərə tərcümə edilmişdir.

Alban hökmdarı Cavanşirin ölümünə ağı üslubunda şeir həsr etmiş Dəvdək alban dilində yazmış ilk şairlərdən hesab edilir.

Otuzdan artıq bənddən ibarət olan bu şeir yüksək bədii zövqlə yazılmışdır.

Alban kilsəsinin, alban kilsə məclislərinin 488-ci il Aqven və 705-ci il Bərdə qurultayının kanonik qərarlarını da alban tarixi-ədəbi ənənələrinin nümunələri sırasına daxil etməklə mənəvi tarix nümunələrinin məzmununun geniş olduğunu görə bilərik.

Bərdədə alban katolikosu Bəkirin zəngin kitabxanası olmuşdur. Həmin kitabxana erməni Qriqoryan təriqəti tərəfdarlarının satqınlığı nəticəsində Tərtər çayına atdırılmaqla məhv edilmişdir.

QARABAG ƏRAZISINDƏ İSLAMIN YAYILMASI VƏ YENİ MƏNƏVİ MƏDƏNİYYƏT İRSİNİN FORMALAŞMASI

İslam dininin qəbul edilməsi Albaniyada (Azərbaycanda) yeni bir mərhələnin başlangıcını qoymuşdur. Çox keçmədən ölkənin hər yerində, o cümlədən Qarabağın qədim şəhəri – Arranın anası sayılan Bərdə şəhərində keçmiş dini ibadətlərə son qoyulmuşdur. Yeni və mütərəqqi olan İslam bütün dinləri üstələmişdir.

Xilafət hökmranlığı möhkəmləndikcə elmi və bədii kitablar, ümumiyyətlə, bütün əsərlər ərəb dilində yazılmağa başlanmış, xristian məktəblərini müsəlman mədrəsələri əvəz etmişdir. Çox yerdə məscid kompleksləri tikilmiş, Yaxın Şərq ölkələrində olduğu kimi, şəhərlər yeni üslubda yenidən qurulmağa başlanmışdır.

Xilafətin genişlənməsi və inkişaf etməsi ilə əlaqədar olaraq, ictimai, siyasi məsələlərin həll edilməsində yeni elmi biliklərin meydana çıxmasına zərurət yaranmışdır. Quran, sünnə, icma və qiyas müsəlman hüququnun əsasını təşkil etmişdir.

Həmin dövrdə «Bərdəi», «Qarabaği» təxəllüsü ilə tanınmış onlarla mütəfəkkir yetişmiş, onların adı, şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqqında məlumatlar tarixə çevrilmişdir.

Azərbaycanda ictimai mühitin dəyişməsi mənəvi mədəniyyətdə də öz əksini tapmışdır. Siyasi sahədə mövcud olan vəziyyətin qeyri-sabitliyinə və kəskinliyinə baxmayaraq həmin dövrdə iqtisadiyyat inkişaf etmiş, elm, ədəbiyyat və incəsənət əsl tərəqqi dövrü keçirmişdir. Həmin dövrdə müsəlman ölkələrində dini elmlərə üstünlük verilsə də, fəlsəfə, məntiq, riyaziyyat, astronomiya, musiqi və s. elmlərin inkişafına da diqqət yetirilmişdir. Elm öyrənmək istəyənlər Şərqi mədəniyyət mərkəzlərində fəaliyyət göstərən görkəmli mütəfəkkirlərdən təhsil almışlar. Orta əsr mənbələrində onların adları, təhsili, yaradıcılığı, nüfuzlu müəllimləri və şagirdləri haqqında məlumat verilir.

İslam dininin əhatə etdiyi şəhərlərdən ərəb dilini bilən, elmə, mədəniyyətə və incəsənətə marağı olan şəxslər Şərqi mədəniyyət mərkəzlərinə gedir, təhsil və biliklərini artırır, bəziləri geri – öz vətənlərinə qayıdır, bir çoxu isə ya təhsil aldığı şəhərdə qalır, ya da başqa müsəlman ölkələrinə gedib fəaliyyət göstərirdilər. Mənbələrdə Yaxın Şərqi və Orta Asiyanın iri mədəniyyət mərkəzlərində – Bağdadda, Qahirədə, Dəməşqdə, Şirazda, Heratda, Nişapurda, Şaşda (Daşkənddə) fəaliyyət göstərmiş bir çox qarabağlının adı çəkilir.

Mənbələrin verdiyi məlumata görə, tanınmış bir çox bərdəli alim hüquqa, fəlsəfəyə, dilçiliyə və digər elmlərə dair qiymətli əsərlər yaratmışlar. Tarixi faktdır ki, islamın yayıldığı Yaxın və Orta Şərq ölkələrində alimlərin yetişməsində Azərbaycan – qarabağlı mütəfəkkirlərin də xüsusi xidməti olmuşdur. Məsələn, (913-cü ildə) Əbülqasım Bətrani Misirdə Məhəmməd ibn Zeyd Bərdəinin mühazirələrini dinləmişdir. Məhəmməd ibn Zeyd ibn Yədəhdəvayh əl-Heysəm əl-Bərdəi ilk təhsilini Bərdədə almış, sonra Misirə gedərək uzun müddət orada yaşayıb, işləmişdir.

Səyyah və hədisçi Məkki ibn Əhməd Bərdəi (...?-965), xaricilər təriqətinin görkəmli nümayəndələrindən olan Əbu

Bəkr Məhəmməd ibn Yəhya Hilali əl-Bərdəi, Dəməşqdə və Xilafətin başqa mərkəzlərində tanınmış hədis bilicisi Səid ibn Əmr Əbu Osman əl-Bərdəi daha məşhur olmuşdur.

Mənbələrdə «Hənəfilik» cərəyanının Azərbaycanadakı nümayəndələrindən olmuş Əbu Səid Əhməd ibn Hüseyn Bərdənin də adı çəkilir.

IX əsrdə yaşayıb fəaliyyət göstərmiş Əbubəkr Məhəmməd ibn Abdullah Bərdəi, Əhməd ibn Ömər Əbül-Həsən əl-Bərdəi mötəbər alimlərdən olmuşdur.

Orta əsr qaynaqlarında IX-X əsrlərdə yaşamış hədisçi, fəqih Məhəmməd ibn Xalid Bərdəinin (...?-938), sufilərin sırasında Səid ibn Qasim Bərdəinin, Əbu Əli Hüseyn ibn Süfvan ibn İshaq ibn İbrahim Bərdəinin, Şərq ölkələrinin məşhur sufilərindən olmuş Əli ibn Əbdüləziz Bərdəinin (...?-997) adı çəkilir.

Qaynaqlarda XIII əsrdə sufilik cərəyanı tərəfdarı şair Şeyx İbrahim ibn Şihabəddin Gülşəni Bərdəi, XIV əsrin sonu – XV əsrin əvvəllərində yaşamış məşhur filoloq Sədullah əl-Bərdəi, ictimai xadim Abbas Bərdəi, XIV əsrdə dövrünün siyasi işlərində fəal iştirak etmiş, natiq və dövlət xadimi, filosof, ilahiyyatçı və hüquqşünas Qazı Məhiyyədin Bərdəi Bağdadda yaşamış Əbu Bəkr Əhməd ibn Harun Bərdici əl-Bərdəi, məşhur alim Əbu Bəkr Əbdüləziz ibn Həsən Bərdəi haqqında maraqlı məlumatlar verilir.

Bunlarla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, həyatının çox hissəsini Qarabağda keçirmiş əslən İsfahanlı olan Fəzli Zeynalabdin (XV-XVI əsrlər) xeyli müddət Bərdə və Arran hakimi Peykər xanın xidmətində olmuş, erkən yaşlarından tarixə böyük maraq göstərmişdir.

Sarı Aşıq Qarabağda yaşayıb aşıq şeirləri və bayatıları ilə çox tanınmışdır.

«Kitabi-tarixi-Qarabağ» əsərinin müəllifi Mir Mehdi Xəzani, «Pənah xan və İbrahim xanın Qarabağda hakimiyyətləri və o zamanın hadisələri» əsərinin müəllifi Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlu, «Tarixi-cədidi-Qarabağ» əsərinin müəllifi Mirzə Rə-

him Fəna, «Əhvalatı-Qarabağ» əsərinin müəllifi Baharlı, «Şuşa şəhərinin tarixi» əsərinin müəllifi Həsən İxfə Əlizadə, «Qarabağ vilayətinin qədim cədid keyfiyyət və övzaları» əsərinin müəllifi Həsənəli Qarabaği kimi tarixi, ədəbi-bədii, publisist əsərlərin müəllifləri qarabağdandırlar.

Beləliklə, Şərq ölkələrinin çox hissəsini bürümüş müsəlman dünyasında məşhur olan elm adamlarının, ədiblərin sırasındakı Qarabağın müxtəlif bölgələrindən tanınmış mütəfəkkirlərin olması Qarabağın mənəvi mədəniyyət tarixinin tərəqqi dövrünü səciyyələndirir, mədəni həyatının ən parlaq, çiçəklənmə dövrünü anlamağa imkan verir. Bunula yanaşı, demək olar ki, qədim bünövrə üzərində təməl tapmış yüksək mədəniyyət Qarabağda mədəni inkişafın iki xarakterik xüsusiyyəti ilə özünü göstərmişdir. Qədim maddi mədəniyyətin yaradıcısı olan xalq həmin ənənələr üzərində mənəvi mədəniyyətin yaranması və inkişafına nail olmuş, bu mərhələlərin dinamik inkişafı ilə müşayiət olunan mədəni səviyyə yaratmışdır.

QARABAĞIN MADDİ MƏDƏNİYYƏTİ İNKİŞAF ETMİŞ, SON ORTA ƏSRLƏR VƏ YENİ DÖVRDƏ

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində müsəlmanlıq dövründə çoxlu sayda məscid və minarələr inşa edilmişdir. Bununla bərabər burada xristian kilsələri və digər dini məbədlər də saxlanmışdır. Yazılı mənbələrdə Bərdə şəhərində müsəlman məscidləri ilə yanaşı xristian (alban) məbədlərinin də görüldüyü qeyd edilir. Buna Qarabağın müxtəlif yerlərində son dövrlərdə saxlanmış alban-xristian məbədləri əyani faktıdır.

XI-XII əsrlərdə memarlığın əsas istiqamətlərini əks etdirən Şirvan-Abşeron, Naxçıvan-Marağa məktəblərinin geniş yayıldığı dövrdə Arran (Qarabağ) memarlıq məktəbi də orta əsr Azərbaycan memarlığının sonrakı inkişafını müəyyənləşdirmişdir.

Memarlıq və şəhərsalma, dekorativ-tətbiqi sənət sahələri inkişaf etməyə başlamış, epigrafik abidələr də çoxalmışdır.

XVIII əsrin II yarısında Qarabağda Bayat, Şahbulaq (Tər-nəküt), Pənahabad (Şuşa) qalaları salınmış və həmin qalalarda bazar, karvansaray, məscid, hamam və s. inşa edilmişdir. Ağdamda imarətlər, Pənah xana və nəslinə aid türbələr tikilmişdir.

Qarabağ xanlığı dövründə bir çox qalalar tikilmiş, şəhər və qəsəbə tipli yaşayış məntəqələri yaranmışdır. Qarabağ xanlığının mərkəzi Şuşada yaşayış evlərinin, ictimai tikililərin interyerində divar naxışlarının gözəl və tipik nümunələri yaradılmışdır.

Füzuli bölgəsində Babı türbəsi (XII əsr), Qoç Əhmədli Cümə məscidi, Hacı Ələsgər məscidi, Aşağı Veysəlli kəndindəki Mir Əli (XIV əsr) və Əhmədallar kəndindəki türbələr (XIV əsr), Şeyx İbrahim türbəsi (XVII əsr), Əhməd Sultan türbəsi, Cəlal türbəsi (h.t.1307), Horadiz kəndindəki Cümə məscidi, Dağlıq Qarabağ ərazisində Əsgəran qalası, Cəbrayıl-da «Qız qalası», Şıxlar kəndindəki türbə (1308) və d. türbələr, Ağdam bölgəsində Xaçın-Dərbənd kəndi yaxınlığında 12 küncü türbə, Ağdam Cümə məscidi (1870), türbələr, Ağdamın Abdal-Gülablı kəndində hamam binası (XX əsrin əvvəlləri), Ağdamın Şahbulaq məscidi, Bərdə şəhərindəki Tərtər çayı üzərində 12 tağlı körpü (XIV əsr), «Bərdə», «Axsadan baba» türbələri (XIV əsr) Kərbəlayi Səfixan Qarabaği tərəfindən Bərdə şəhərində tikilmiş qoşa minarəli «İmamzadə» məscid kompleksi (1868-ci il), «Bəhmən Mirzə» türbəsi, Şuşa şəhərində səkkiz bucaqlı türbə, Pənah xan qalası, Natəvanın evi, Mamayı məscidi, Məşədi Şükür Mirsiyab oğlunun məscidli karvansarası, Culfalar məscidi, Hacı Yusifli məscidi, Saatlı məscidi, Yuxarı Gövhərağa məscidi, Aşağı Gövhərağa məscidi (XIX əsr), Xan evi, gimnaziya binası, Laçın ərazisində Qarasaqqal türbəsi, Soltan baba türbəsi, Şeyx Əhməd türbəsi, Sarı aşığın türbəsi (XV əsr), Cicimli kəndindəki türbələr, Quşçu kəndində «Uşaq qalası», «Böyük bulaq» abidəsi (XV əsr), Həmzə sultan sarayı (1761-ci il), Qubadlıdakı türbələr

və qədim körpülər, Kəlbəcərdəki qədim tarixi abidələr də tariximiz üçün qiymətli maddi mədəniyyət nümunələridir.

Bu abidələrin çoxu Azərbaycanda memorial tikililərin əsas növünü təşkil edirdi. Hal-hazırda işğal altında olduğuna görə həmin abidələrin taleyi məlum deyil.

Qarabağ ərazisində sayı 2000-dən artıq müxtəlif növ mədəniyyət abidəsi qeydə alınmışdır ki, bunların da əksəriyyətini epiqrafik abidələr təşkil edir. Azərbaycanın Şuşa, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Zəngilan, Cəbrayıl, Laçın, Kəlbəcər rayonları ərazisindən vaxtilə xeyli miqdarda tikinti, qəbir və s. epiqrafik abidələri qeydə alınmış və tədqiq edilmişdir. İndi onlar işğal altında olduğu üçün ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır.

QARABAĞ ABİDƏLƏRİNİN BUGÜNKÜ TARİXİ TALEYİ

XX əsrin sonlarında Ermənistanın törətdiyi pozuculuq fəaliyyəti, münaqişə və müharibə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində maddi mədəniyyət abidələrinin taleyini təhlükə altında qoydu. Müharibə ərəfəsində abidələrin qeydinə qalmağa imkan belə olmadı. Muzey eksponatlarının və kitabxanaların köçürülməsinə imkan verilmədi. Davam edən vandalizm Azərbaycanın əsrlərlə qoruyub saxladığı tarixi abidələrin çoxunu məhv etdi. XX əsrin ən böyük faciəsini–Xocalı faciəsini törətdilər. Erməni və rus hərbi birləşmələri Xocalı əhalisini soyqırırma məruz qoydular. Ulu əcdadlarımızın tarixi yaddaş rəmzi olan məşhur Xocalı qəbiristanlığını texnika vasitəsilə darmadağın etdilər. Mənfurlar Xocalıda və Şuşada bu vandalizmi ifrat dərəcəyə çatdırdılar. Məşhur Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin qədim beşiyi olan Xocalı kurqanlarını yer üzündən sildilər. Şuşada Azərbaycan mütəfəkkirlərinin heykəllərini avtomat güllələri ilə dəşik-dəşik etdilər. Şuşa muzeylərini dağıtdılar.

Bəşəriyyətin ulu əcdadlarının beşiklərindən biri olan Azıx mağarası ermənilərin hərbi sursat anbarına çevrildi. Müsəlmanlıq abidələri dağıdılıb yer üzündən silindi, alban xristian abidələri isə tamamilə saxtalaşdırıldı. Xalqımızın tarixi yadigarı olan Yelisey məbədi, Həsənriz məbədi və digər abidələrdə alban yazıları silindi. Həmin abidələrin albanlara məxsus olan əşyaları dağıdıldı. Yelisey məbədinə saxlanmış Alban hökmdarı III Vaçaqanın qəbri və sovməsindəki yazı tamamilə məhv edildi.

İşğal zamanı erməni hərbi birləşmələrinin bilavasitə rəhbərliyi ilə Qarabağ bölgəsindən külli miqdarda muzey eksponatları aparılmışdır.

Vaxtilə ermənilər Qarabağ ərazisində planlı şəkildə gizlədə həyata keçirdikləri saxtakarlığı aşkar şəkildə icra etmək üçün «geniş imkan» əldə etdilər. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin tarixi abidələrinin şəkillərini kitab və jurnallarda erməni abidələri adı altında dünya ölkələrinə yayırlar.

QARABAGIN MƏNƏVİ MƏDƏNİYYƏT ƏNƏNƏLƏRİ

Qarabağ son orta əsrlərdə bir-birini əvəz edən müxtəlif adlı dövlətlərin tərkibində qədim və orta əsrlərdə malik olduğu tarixi ənənəyə uyğun olaraq mədəniyyət irsini davam etdirmişdir. Hələ XI-XII əsrlərdə bütün müsəlman şərqində olduğu kimi Azərbaycanda, o cümlədən Qarabağda mədəniyyət, elm və ədəbiyyat yüksək inkişaf dövrü keçirmişdir. Sonrakı dövrlərdə də Qarabağ mədəni mərkəz rolunu itirməmişdir.

Orta əsrlərin dəhşətli müharibələri ilə əlaqədar olaraq Qarabağ bölgəsinin mədəniyyəti də böhranlı vəziyyətə düşmüşdür. Lakin sonrakı dövrlərdə Qarabağda mədəni həyat yenidən dirçəlmişdir. XVIII əsrdə Qarabağın mərkəzi şəhəri Şuşada Qarabağ xanlığının baş vəziri şair Molla Pənah Vaqif və öz

şeyrləri ilə Qarabağın mənəvi həyatını əks etdirən şeyrlər müəllifi şair Molla Vəli Vidadi yaşayıb yaratmışlar.

«Şükürnameyi-Şahənşah» və «Təzkireyi-Məhəmmədşah» əsərlərinin müəllifi Bəhmən Mirzə Qacar ömrünün son dövrlərində Qarabağda (Bərdə və Şuşada) yaşayıb yaratmış, öz vəsiyyəti ilə sağlığında Bərdədə öz zövqü ilə tikdirdiyi türbədə dəfn edilmişdir.

Qarabağlı Mir Möhsün Nəvvab (1833–1918) öz dövrünün qabaqcıl, elmi və ədəbi-bədii yaradıcılığın müxtəlif sahələrində geniş fəaliyyət göstərən ziyalılardan idi. O, həm şair və ədəbiyyatçı, rəssam və xəttat, həm də dövrünün görkəmli maarifçisi, alimi və sənətkarı olmuşdur. O, «Məclisi Fəramuşan» şairlər məclisinin təşkilatçısı və rəhbəri olmuş, Qarabağ şairlərinə həsr etdiyi «Təzkireyi Nəvvab», klassik Şərq musiqisi haqqında «Vüzuhul-ərqam», astronomiya elminə aid «Kifayət-ül-Ətfal» və s. elmi və ədəbi-bədii əsərlər yazmışdır.

Qarabağ Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli ədibləri olan Qasım bəy Zakir, Xurşudbanu Natəvan, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəcəf bəy Vəzirov və Yusif Vəzir Çəmənəzəminli, Süleyman Sani Axundov kimi görkəmli mütəfəkkirlərin vətənidir.

Şuşa şəhəri Azərbaycan musiqisinin beşiyi, həmçinin saz-söz sənətinin ocaqlarından biri olmuşdur. Şuşa şəhəri Azərbaycanın konservatoriyası adlandırılmışdır.

Qarabağda aşıq-şairlər – Xəstə Qasım, Valeh, Haqverdi, Məmmədağa, Şamil, Qəmbər, Nəcəfqulu, Abbasqulu, həmçinin hikmətli söz ustası, hazırcavablığı ilə tanınmış Abdal Qasım kimi yaradıcı şəxslər olmuşdur. Məşhur müğənnilər – Hacı Hüsü, Kərbəlayi Hüsü, Abdulbagi Hilalov, Ələsgər Fərzəliyev, Cabbar Qaryağdıoğlu, Keçəçi oğlu Məhəmməd, peşəkar musiqiçilər – Sadiqcan, Malıbəyli Həmid, Ata Bağdaguloğlu, Qurban Pirimovun Qarabağın musiqi mədəniyyəti tarixində xüsusi yeri vardır. Qarabağda XIX-XX əsrlərdə muğam və mahnıların Zəbul Qasım, Seygah İslam, Bülbül, Seyid Şuşinski, Xan Şuşinski, Zülfü Adıgözəlov kimi məşhur ifaçıları olmuşdur.

Qarabağ dünya mədəniyyəti tarixinə ensiklopedik biliyə, yüksək istedadla malik olan və müsəlman aləmində operanın ba-

nisi Üzeyir bəy Hacıbəyli kimi dahi, Zakir Bağirov, Fikrət Əmirov, Zülfüqar Hacıbəyov, Süleyman Ələskərov, Əşrəf Abbasov, Soltan Hacıbəyov, Əfrasiyab Bədəlbəyli və Niyazi kimi böyük bəstəkarlar bəxş etmişdir.

Qarabağ təkcə Azərbaycan musiqi aləmində deyil, bütövlükdə Şərq dünyasının çox yerində tanınmış, həmçinin Qərb dünyası musiqi meydanlarına ayaq açmış, öz milli xüsusiyyətlərinə görə səs salmış «Qarabağ şikəstəsi», «Rast», «Segah», «Cahargah» kimi muğamların, «Sarı gəlin» və «Apardı sellər Saranı» kimi qədim mahnıların ana vətənidir.

Təsadüfi deyil ki, müstəqilliyimizin möhkəmləndirilməsi tədbirlərini davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Azərbaycan muğam sənətinin inkişafına xüsusi diqqət yetirərək paytaxt Bakı şəhərində nəhəng Muğam evi tikdirdi. Belə bir muğam evinin yaradılması məsələsində Prezidentimizlə yanaşı xüsusi rolu olan YUNESKO-nun, ISESKO-nun xoşməramlı səfiri, millət vəkili, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, Respublikamızın birinci xanımı Mehriban xanım Əliyevanın iştirakı ilə açılması ayrıca vurğulanmalıdır. Bu möhtəşəm saray Azərbaycan xalqının, bütün muğamsevərlərin ixtiyarına verildi. Muğam mərkəzi muğam sənətimizi davam etdirən mötəbər xanəndələrin – xalq artistləri Arif Babayevin, Əlibaba Məmmədovun, Qədir Rüstəmovun, Cənəli Əkbərovun, Sabir Mirzəyevin, Mənsüm İbrahimovun və digər onlarla muğam ustalarının fəaliyyət meydanına çevrildi.

2009-cu ildə Dünya musiqisinin şah əsəri olan muğamın beynəlxalq festivalının Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərində keçirilməsi də, muğam ifasına görə «Qramplin» mükafatının əslən qarabağlı olan Təyyar Bayramova nəsib olması da təsadüfi deyildir.

Bu gün Azərbaycanın muğam beşiyi Qarabağ bölgəsinin bir sıra şəhərlərində tikilmiş muğam-musiqi evlərinin inşası Qarabağın indi işğal altında olan ərazilərində – vaxtilə bütün dünyada Cənubi Qafqazın Konservatoriyası kimi tanınmış Şuşada da davam etdiriləcəyinə heç bir şübhəmiz yoxdur.

İŞGAL OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ QALMIŞ MUZEYLƏR VƏ EKSPONATLAR HAQQINDA

MƏLUMAT

1. Tarix diyarşünaslıq muzeyi. Xankəndi şəhəri, 22591 eksponat.
2. Dövlət rəsm qalereyası. Xankəndi şəhəri, 174 eksponat.
3. Şuşa tarix muzeyi. Şuşa şəhəri, 5000 eksponat.
4. Üzeyir Hacıbəyovun ev muzeyi. Şuşa şəhəri, 300 eksponat.
5. Bülbülün ev muzeyi. Şuşa şəhəri, 369 eksponat.
6. Azərbaycan xalçaçılıq və xalq tətbiqi sənəti Dövlət muzeyinin Şuşa filialı. Şuşa şəhəri, 63 eksponat.
7. Qarabağ Dövlət tarix muzeyi. Şuşa şəhəri, 500 eksponat.
8. Qarabağ ədəbiyyat muzeyi. Şuşa şəhəri, məlumat dəqiqləşdirilməmişdir.
9. Mir Möhsün Nəvvabın ev muzeyi. Şuşa şəhəri, 100 eksponat.
10. Dövlət rəsm qalereyası. Şuşa şəhəri, 90 eksponat.
11. Ağdam tarix diyarşünaslıq muzeyi. Ağdam şəhəri, 2000 eksponat.
12. Çörək muzeyi. Ağdam şəhəri, 694 eksponat.
13. Qurban Primovun xatirə muzeyi. Ağdam şəhəri, 700 eksponat.
14. Rahib Məmmədov adına döyüş şöhrəti muzeyi. Ağdam şəhəri, 500 eksponat.
15. Ağdərə tarix diyarşünaslıq muzeyi. Ağdərə şəhəri, 2290 eksponat.
16. Füzuli tarix diyarşünaslıq muzeyi. Füzuli şəhəri, köməkçi fondun eksponatları.
17. Xalq tətbiqi sənəti muzeyi. Füzuli şəhəri, 800 eksponat.
18. Hadrud tarix diyarşünaslıq muzeyi. Hadrud şəhəri, 3200 eksponat.
19. Qubadlı tarix diyarşünaslıq muzeyi. Qubadlı şəhəri, 3000 eksponat.

20. Dövlət rəsm qalereyası. Qubadlı şəhəri, 62 eksponat.
21. Laçın tarix diyarşünaslıq muzeyi. Laçın şəhəri, 5000 eksponat.
22. Dövlət rəsm qalereyası. Laçın şəhəri, 50 eksponat.
23. Sarı Aşığın xatirə muzeyi. Güləbird kəndi, 500 eksponat.
24. Kəlbəcər tarix diyarşünaslıq muzeyi. Kəlbəcər şəhəri, 21000 eksponat.
25. Cəbrayıl tarix diyarşünaslıq muzeyi. Cəbrayıl şəhəri, 2000 eksponat.
26. Zəngilan tarix diyarşünaslıq muzeyi. Zəngilan şəhəri, 6000 eksponat.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

Mənbələr

Azərbaycan dilində

1. **Moisey Kalankatuklu.** Albaniya tarixi (tərcümə Z.M.Bün-yadovundur) – Bakı, 1993.

Rus dilində

2. **Геродот.** История – Москва, 1971.

3. **Клавдий Птолемей.** Географическое руководство, гл. II. Перевод В.В.Латышева. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // ВДИ, 1948, №2.

4. **Плиний Старший.** Естественная история, кн. V. Гл. 26-29. Перевод В.В. Латышева. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // ВДИ, 1949, №2.

5. **Страбон.** География в 17 книгах. Перевод Г.А.Стра-тоновского. – Ленинград, 1964.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

6. **Bünyadov Z.M.** Azərbaycan VII-IX əsrlərdə – Bakı, 1989.
7. **Bünyadov Z.M.** Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136–1225-ci illər) – Bakı, 1984.
8. **Cəfərov H.F.** Azərbaycan e.ə.IV minilliyin axırı – I minilliyin əvvəllərində – Bakı, 2000.
9. **Cəfərov Ə.** Azərbaycanın ilk sakinləri – Bakı, 2004.
10. **Əliyev K.H., Əliyeva F.K.** Azərbaycan antik dövrdə – Bakı, 1997.
11. **Göyüşov R.B.** Amaras Ağoglan – Bakı, 1975.
12. **Göyüşov R.B.** Azərbaycan arxeologiyası – Bakı, 1986.
13. **Göyüşov R.B.** Qarabağın keçmişinə səyahət – Bakı, 1993.
14. **Hüseynov M.M.** Uzaq daş dövrü – Bakı, 1973.
15. **Hüseynov M.M.** Azıx – Bakı, 1984.
16. **Hacıyev Q.Ə.** Bərdə şəhərinin tarixi (b.e.ə.III – b.e. XVIII əsri). – Bakı, 2000.
17. **Hacıyev Q.Ə.** Bərdə şəhəri. Coğrafi, siyasi və mədəni tarixi – Bakı, 2008.
18. Qarabağ: suallar və faktlar – Bakı, 2005.
19. **Məhmudov Y.M., Şükürov K.K.** Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər (Azərbaycan, ingilis, fransız, ərəb, alman və rus dillərində) – Bakı, 2005.
20. **Məmmədov T.M.** Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə – Bakı, 2006.
21. **Məmmədov Z.U.** Azərbaycanda XI-XII əsrlərdə fəlsəfi fikir – Bakı, 1978.
22. **Osmanov F.L.** Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti – Bakı, 1982.
23. **Piriyev V.Z.** Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə – Bakı, 2005.

24. **Şərifli M.X.** IX əsrin ikinci yarısı – XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri – Bakı, 1978.

25. **Vəlixanlı N.M.** IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında – Bakı, 1974.

26. **Vəlixanlı N.M.** Ərəb xilafəti və Azərbaycan – Bakı, 1993.

Rus dilində

27. **Алиев И.Г.** Нагорный Карабах, – Баку, 1989.

28. **Алиев К.Г.** Античная Кавказская Албания, – Баку, 1992.

29. **Бабаев И.А.** Города Кавказской Албании в IV в. до н. э.- III в.н.э. – Баку, 1990.

30. **Гусейнов М.М.** Древний палеолит Азербайджана. – Баку, 1985.

31. Историческая география Азербайджана. – Баку, 1987.

32. Карабах (Очерки истории и культуры). – Баку, 2004.

33. **Мамедова Г.Г.** Культовое зодчество Кавказской Албании (IV-XIV вв.), – Баку, 1997.

34. **Нариманов И.Г.** Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. – Баку, 1987.

35. **Trever K.V.** Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в до н.э – VII в.н.э). – Москва-Ленинград, 1959.

36. **Халилов Дж.А.** Материальная культура Кавказская Албании. – Баку, 1985.

37. **Ямпольский З.И.** Древняя Албания в III–I вв. до н. э. – Баку, 1962.

INSTITUTE OF HISTORY NAMED AFTER A.A.BAKIKHANOV
OF NATIONAL SCIENCES ACADEMY OF AZERBAIJAN

GASIM HAJIYEV

MATERIAL AND
SPIRITUAL CULTURE
OF GARABAGH

BAKU – 2010

Scientific editor: **Yagub Mahmudlu,**
Associate Member of Azerbaijan NSA

Professor reviewer: **K.K.Shukurov, d.s.h.**
S.Sh.Nuriyev, d.s.f.

Translator: **Afag Sadigizi**

Gasim Hajiyev

H33 Material and spiritual culture of Garabagh.
Baku, «Təhsil», 2010, 152 p.

This work has devoted to the history of Garabagh having ancient and rich legacy. History of material and spiritual culture of Garabagh from ancient time till XIX century has been reflected in the book. At the same time natural-geographical characters of Garabagh, etymology of its name, ethnic structure of the people have been lightened.

H $\frac{1085080000}{053}$ 2010

© «Təhsil», 2010

«The reality about Garabagh» published by Heydar Aliyev Foundation spread all over the world reveals the inward of the Armenian aggressors.

Our national culture is propagated and Azerbaijan realities are delivered to the world community in the initiative of the President Heydar Aliyev Foundation, the first lady of our country, goodwill ambassador of the UNESCO and ISESCO Mehriban Aliyeva.

Range of publications about history of the Garabagh war that Azerbaijan was forcibly involved, Khojaly genocide, atrocities created in our occupied lands, vandalic destruction of our material and spiritual heritage have always been in the limelight of the foundation.

The book «Graphics of Shusha» reflecting information about history of the city of Shusha occupied by Armenia, bunch of booklets «War against Azerbaijan: targeting the cultural heritage», «The reality about Garabagh,» «War and our historical culture monuments» have been printed in Azerbaijan, Russian, English, French and other languages. Such editions spread in different international exhibitions and events are high-level propaganda of Azerbaijan realities.

«The reality about Garabagh» published by Heydar Aliyev Foundation spread all over the world reveals the inward of the Armenian aggressors. In this collection consisting of five booklets – «Brief data of Garabagh history», «Beginning of Garabagh conflict», «Khojaly genocide», «Activity of Armenian terror organizations against Azerbaijan», «Results of Armenian aggression against Azerbaijan» has been gathered facts, objective information, photos and maps. The goal of the edition published except English, in French, German, Arabian and Russian languages and addressed to international community is to bring into notice the real reasons and results of Daghlig Garabagh conflict, to break the informa-

tional blackout, to stop the falsehood having been spread for more than two centuries by Armenian Diaspora and to achieve the just solution of the problem.

This project is the continuation of very worthy activities begun by national leader Heydar Aliyev connected with bringing to world community's notice the real situation about the Garabagh conflict and the historical reality, and a valuable gift to fulfillment of the President of the Azerbaijan Republic Ilham Aliyev's instructions about the translation of numerous scientific works, books on Garabagh into different languages charged in 60th jubilee of the National Academy of Sciences.

Young singers are given every support, due to care shown to our Mugham art by Heydar Aliyev Foundation. In 2008, International Mugham Centre was founded in Baku city and world Mugham competition was held there. In the same year in the initiative of the Foundation «Encyclopedia of Mugham» in two volumes devoted to Azerbaijan Mugham was printed.

In sound recording collection «Azerbaijan singers» prepared in the frame of the project «Encyclopedia of Mugham» has been reflected unique performances of the prominent Mugham singers. «Encyclopedia of Mugham» introducing Azerbaijan Mugham to Mugham-lovers all over the world gives the broad knowledge about the Mugham art.

In February 2008, Heydar Aliyev Foundation presented musical albums dealing with famous representative of musical culture born in Garabagh, People's artist, master singer Arif Babayev's creative work.

In 2008 books dedicated to founder of our national opera Uzeyir Hajibeyli – «Chronicle of life», «Uzeyir Hajibeyli Encyclopedia», «Literary and publicist works» were published and clavier, librettos and CDs of the operas, «Leyli and Majnun», «Koroghlu» and of the musical comedy «If not that one, let be this one» were prepared.

THE ANCIENT MATERIAL AND MORAL VESTIGES IN GARABAGH REGION OF AZERBAIJAN

Garabagh was in the area where lived human of Azikh and Taglar. It is historical-geographical area which continues the history of transportation of the culture before Shell.

As a result of the exploration of Azikh and Taglar's monuments discovered in Garabagh show that all stages of Stone Age passed here. It is known that one of the most ancient paleolit camp of the world – Azikh cave is important in achieving the information about human generation, their mode of life. The materials discovered from the most ancient section of the Azikh cave belong to initial period of history of society – to previous period Shell culture (France region). The material complex collected from Azikh camp is called «Guruchay culture» by investigators (1,2 mln. years before now – 700 thousand years before). The first things made by Azikh inhabitants consist of boring chopper and drilling tools. The materials of the most ancient period of Azikh has analogy with Olduvey culture (Eastern Africa).

Many natural stalactic forms array the walls of the cave of magnificent Azikh that they were used widely in Middle Age Azerbaijan architecture later on.

The examples of Kur-Araz culture belong to the Bronze Age improved and spread in the wider territory in spite of the examples of material culture concerning to the Stone Age of Garabagh was primitive and spread in the limited territory. The monuments of Kur-Araz culture surrounding wider territories in the Caucasian scale. The signs of Kur-Araz culture coincide in South Caucasus, in the north-east of Iran, eastern Anatolia, Daghestan and so on. Meynatepe, Uzuntepe, Shortepe, Khachbulag, Khankendi and Garakopektepe monuments being rich with remainders of material culture are from this row. Also Gu-

nashtepe, Khantepe, Shomulutepe, Uzarliktepe show that Garabagh region was one of the first hearth of the same culture. Places strengthened with castle walls and fortifications kind of siklop include to this culture.

Remainders of barrier of grandiose defense constructed from river stones and other buildings have been found out in the 3 metres thickness from the cultural layer of Garakopaktapa (Fuzuli)- one of the most ancient monuments of Garabagh. Grey, black coloured patterned plates and monokrom coloured plates, headings of shell, beads, stone tools, little figures made from clay have been found in the monument.

Also archaeological monuments of Khojaly-Gadabay culture belong to last Bronze and Iron Age of Garabagh form a large group. Monuments of this time maintain the existence of connections with South countries. A piece of agat beads with name of tsar Adadnerari on have been found in Khojaly.

Garabagh became copper-mine in Bronze Age. Independent metallurgical industry has been put in order, handicraft has developed in this area connected with large use of its ore of Garabagh copper-mine district and developing of the metal treatment.

Labour productivity has considerably increased, tillage has developed thanks to the cattle-breeding turned to one of basic wealths of the inhabitants of the Front Asia-Southern Caucasus from the end of the Bronze Age. The population has been increased in the result of this. It has made the kins to move fast and separated from their relative kins having life manner. Regions of foothill mountain and even high mountain began to use areas in the end of the Bronze Age, especially of the Middle Bronze Age as a pasture.

The cattle-breeders kins which have gone out inside of general mass were turned to owners of the regions being rich with mine. Some of these districts, including Garabagh region

had to turn to the centre of the work of mountain-mine and metal treatment in the future.

Cultural and agricultural developing of the kins of the region, occurring surplus harvest in them was stimulating their exchange with Caucasian kins and city civilization of the Front Asia, development of mutual connections and intercourse. All these were deepening civil and social differentiation.

Material evidences of the great development in the Middle Bronze Age consist of a number of motley things which have developed on profession of metallurgy and pottery, growth of deportation of cattle-breeding of the horned cattle.

The second half of the II millennium - the beginning of the I millennium B.C. is the last Bronze Age of Caucasus and the beginning of the Iron Age. This time is characterized with bright development of the metallurgy in the region we are interested in. This metallurgy stand by the metallurgy of the centre of Ancient East. This is the period of disintegration of the primary community system and passing to early classes in attitudes the region we are interested in.

A number of archaeological materials prove that this period society possessed high level of development.

Civil differentiation affirming with burial ceremonies from general mass of the graves of the community members of the heads and fighters proves the disintegration of primitive community. For instance, gold products, things made from mother-pearl and elephant bone, many bronze products and other things are met in burial mounds of Garabagh. A part of the things are brought.

It is possible to show Khojaly, Archazor, Akhmakhin burial mounds, Garabulag necropolis etc. in the row of more interesting burial monuments.

Very giant Khojaly graveyard began to arise in the boundaries of II-I millennia B.C., and has reflected the basic characters of burial ceremonies of kins of the region.

Intensive development of the productive forces has influenced to the relations of production. Burial monuments informing from disintegration of the community system, different changes, becoming complicated of the attitudes between and inside the kins prove a great progress got in this area. These monuments give information about slaves, noblemen and the heads of the kins.

Glazed plates, cylinder shaped stamps, different gold products, beads, mother-pearl adornments, the bowls of molluse and agat beads with Adadnerari's name on have been found in the graves of the same time. These beads dates back to the end of the XIV century – the beginning of the XIII century B.C. The relations with the countries of Front Asia have developed quickly at that time.

The material cultural samples found out from monuments show that in the geometrical motive, polikhrom and monokhrom coloured plates decorated with animal and bird drawings belong to the Bronze Age have been produced there. The majority of coloured plates of Azerbaijan being example of beautiful art stand by the coloured plates found in Near East, especially Goytapa (Iranian), Tapahisar (Turkey).

These material cultural samples existing in Garabagh region allow to pursue historical development of processes. This progress shows itself in structural and in form changing of human dwelling and in appearing of other more excellent material cultural samples showing the evolution of human life.

MATERIAL CULTURAL EXAMPLES HAVING THE ROLE IN ORIGIN OF RELIGIOUS IDEOLOGY IN GARABAGH REGION

Dolmens in Khojaly, kromleches in Khankendi, other ancient stone monuments, stone box graves belonging to the Antique Age found out in upland and in the plain Garabagh are material cultural signs reflecting ideology and manner of spiritual thoughts of the same period.

While following the development of culture in Garabagh region we are witnesses that building materials of new and art arrangement substitute the simple building materials found out during archaeological minerals. Capitels the head of the ram described in the corners and columns, phallos form stones found out in Garabagh (Barda, Aghdam, Fuzuli, Khankandi, Shusha etc.) belong to these materials. Their analogous have been found out in other monuments of Azerbaijan (Shamakhy, Gabala, Mingachevir, Tazakand). If we want to determine whom this culture belong to, we must remember that archaeologists has found out many skif burial mounds belonging to Turkish people in Barda, Beylagan, Aghjabadi, Yevlakh, Tartar and the upland Garabagh concerning VI-III centuries B.C..

The spread of stone and other monuments being on epigraphical signs and writings in Garabagh permit to pursue the cultural process and inside dynamic of the life of human society.

Many stone monuments, stone tools – hand-mill, the stones of watermill etc. have been found out in different places of Garabagh during archaeological excavations. The stone tools used in production of bread have been spread in Garabagh region. These examples are also material cultural examples for our history.

One thing must be remembered that one of the two bread museums of the world was situated in Aghdam – one of the

central towns of Garabagh. All kind of tools and equipments for production of bread have been gathered in that museum. This museum was reflecting the love to bread, to country, Motherland, traditions of culture. The stone tools overturned to stone memories, remained from remote centuries have amounted majority in the museum. Unfortunately, this museum have been destroyed by Armenians during the occupation of Aghdam.

It is interesting that much more rules of rite ceremony connected with stone have been created in Garabagh region. For example, to put the stone under the head of dead man, to bury the dead in the coffins made from stone, to put stone or any stone tool in front of the eye of dead man etc.

The stone is still used as a symbol of rescuing, abundance, healing etc. in Garabagh. When the corpse is taken the stone is put in the place of the corpse that let the same spirit stay in stone. This is connected with the belief of the ancient Azerbaijanis to the stone. There is a rock in the Vang village of Upper Garabagh called slippery stone. If someone kisses and slips from the rock a few times his or her wishes will be achieved.

THE CHARACTER OF RELIGIOUS-SPIRITUAL FACTORS IN GARABAGH

In spite of different religious have substituted one another in different times in Garabagh region religious and religious beliefs changed. But people had kept the private habit and ethnic characters as a rule. But it was not the same everywhere. Different mannes of life, religious ideology have existed, influence of the time and different characters of material culture have appeared. Continuous of the divergence of religious in Garabagh region has caused great changes. Christianity began to substitute by Islam in Albania. Taking an opportunity of

being Christian Albanians many Armenian families have been moved there since XIX century. Later in Garabagh Armenians were settled and they began to possess historical culture of that area. They have been called local Albanians- hayks (Armenian-grigorians) and considered the region «a part of the hayk country». They have called Azerbaijan soils «Eastern Armenia» and have introduced it as «area including Great Armenia». It was a historical false.

Let's apply to the ancient time for speciging this problem. The religious before Christianity have surrounded separate ethnic groups, possessed different religious ideologies in Garabagh region. Some historical processes happened in the result of overturn to the formal state religious of Christianity (beginning of the IV century). Christianity has been a cause of existing new processes, because of it was distinguished from the previous religious. Christianity began to be spread in the Near and Middle East in the beginning of the century, became more stronger as a ruler religious in Europe. It is necessary to note the opinion of Armenian investigators have included in scientific literature – «Christianity had been achieved by armenians for the first time and has been spread by them in the North Caucasus». This opinion had not demonstrated its value. As if Christianity has been admitted by Armenians before Albania (South Azerbaijan, area of present Azerbaijan Republic), has played the main negotiating role in the spread in Albania and Iberia. The aim to show Armenians was always in front of the processes happened in South Caucasus. They were claimed Christian monuments in Azerbaijan area (Albania) being belonged to Armenians. In fact, their opinion is not accepted by scientists. Serious scientists reported for several times that opinion is wrong, baseless (I.Aliyev, R.Goyushov, T.Mammadov, F.Mammadova, D.Akhundov, G.Mammadova, A.Garakhmadova). It is known that Christianity was accepted

as a formal religious for the first time in Albania (in the IV century). It is also known that Christianity was substituted with Islamic in Albania (in VII century).

Scientific researches allow us to say these religious have never accepted by the people goes on to the idolatry, fire-worship, Christianity by force.

It is known that these changes happened in accordance with the consideration of religious were more advanced from one another. But some problems must be noted separately. It consists of that all religious have been approached with sympathy in Garabagh region. This process is affirmed with the material cultural examples found out during archaeological excavations. Investigation of burial mound ceremony, earthenware pitcher and stone-box graves, buried idols, sign stones cross-imagined on gives ground to this. The ancient capital city of Garabagh – Barda was one of the centres of Christianity in South Caucasus. The throne of Alban Christian catholicos has been situated here. Also the flow of ideological opinion in struggle among the Christian religious flow has assembled in Barda (the movement of Yaguby's, the activities of alban catholicos Bakir). According to the information of case alban Christian temples sources were shown in the middle centuries in the city.

Accepting of Islam in Albania has been considered as a progress. The first, this was connected with the relation of Barda – the capital, one of the international trade centres of the country with the processes happened in the world; the second, connected with the gaining high spiritual meaning of Islam.

THE TOWN-BUILDING AND SPECIFICITY OF ART ARRANGEMENT IN GARABAGH

Monuments and building remnants have existed in Garabagh area. They enable to follow the relation and sequence of progress of buildings being existed in Albanian, Christian and Islamic East type, the types of building culture, architecture and art of the same period.

Different building materials – stone column props, capitals, tiles etc. found out during archaeological excavations in Garabagh give the ground to recognize town-building culture of Antique Age. Researches show that the buildings in the same time have been continued in the circle form being inherited from ancient Parphia type and in the right-angled form in accordance with Rome tradition.

Information of written source and monuments, studying of archaeological excavations-castle and other building remnants, building materials, historical and cultural monuments play main role in cognition of the material culture type of city.

Archaeological researches carried out in Barda, Govurgala (Aghdam), Garakopaktapa (Fuzuli), Ergi (Aghjabadi) etc. maintained the information given by antique sources about existing the ancient cities in Uti and Arsak – the ancient region of Garabagh.

Only Barda - being founded in Antique Age has been intensively continued its life till nowadays.

Barda was formed in Antique Age, was grown in initial and developed in the middle centuries, the culture of town-building, the life of the people of the city, the development of all kind of art types have reflected in itself, also have caused the development of material culture.

Other cities in Garabagh (Aghdam, Tartar, Aghdara, Kalbajar, Kojavand, Shusha, Khankandi, Fuzuli, Jabrail, Agh-

jabadi, Lachin, Gubadli, Zangilan) were founded in the Middle Ages.

Cultural development in building and town-building got wide scope in the Middle Ages. Simple buildings decorated with geometric and verdure ornamental patterns are the material cultural examples reflecting cultural heritage of its own time. Geometric and verdure ornamental patterns have been used in preparing home things and weaving, not only in building.

Silk began to be produced in Early Middle Ages in Garabagh. Decoration motives formed during painting and patterning of silk have been improved by people and continues up to now. Even this culture habit has played the main role in forming art of developed Middle Ages. It is not accidental that, Nizami Ganjavi has dealt with the pictures on silk in his plays.

It must be noted that drawings of peacock have been turned to almond shaped pattern ornament. Great Azerbaijan poet N.Ganjavi said in the XII century that the drawings of peacock have been the main ornamental motive of Turkish speaking people. The poet has dealt with drawings of peacock on silk and their belonging to Turkish people when described the palace of Nushaba in Barda. Afterwards these motives have been applied to Garabagh carpets. Historian Hamdullah Gazvini gives information that gay-coloured carpets have got the popularity in the markets of the world.

THE ROLE OF HANDICRAFT IN DEVELOPMENT OF MATERIAL CULTURE IN GARABAGH

If development of society soundes with level of production of material boon, the same historical facts and archaeological fossils must be approached from the same aspects. Labour tools found out during archaeological excavations consist of production of axe, wooden plough head, hammer, sickle, spade, fork, knife, hook, weight stone, angle, nail, awl and other cutting, drilling and hewing tools. Their production has been valued highly from a handicraft standpoint. Each of those materials are material cultural examples.

In a great number of glass-ware belonging to different times have been found out during archaeological excavations in different places of Garabagh. Glass examples found out from all sections from the Antigue Age to the Middle ages consist of cup, glass, salt-cellar, plate, jug, jar plates of kind tablecloth, cone-shaped thingc, funnel, flask, perfumery and medicinal bottles, pendent, beads, ring, bracelet and other decoration things. Glass-ware, glass remnants and even production tools have been found out in Barda, Amaras and Govurgala during archaeological excavations. The researches show that craftsmen of Garabagh have used different methods of glass production.

They have produced jewelry wares using copper, gold, silver and tin. The ring, bracelet, ear-ring, button other. Decoration things made from valuable metals found out during archaeological excavations in Garabagh are distinguished with its beauty and fineness.

In the period when the Surian, Chinese and Indian carpets gone round the world markets the jewelries made in Garabagh have a particular place among them. Existing and developing of weaving was inevitable in the place where produced wool, silk and cotton. Decoration and home-things have been weaved depending on artistic tradition and raw material (wool, silk, cotton etc.) in weaving.

Garabagh carpets has differed with originality for their colours and patterns, has excelled according to their artistic and technological characters. Being famous Garabagh carpet arranges with keeping influence of the same culture tradition.

Weaving of carpet without pile, kilim (a tapestry woven type of rug) and carpet have taken a special place. Carpet-making productions – carpets with and without pile were widely spread in XVIII century. The carpets with pile of Garabagh has distinguished with fineness of their patterns and fertility of colours. The carpets without pile weaved in Garabagh are one of the most beautiful samples of Azerbaijan carpets.

The carpets of Garabagh have kept their popularity until our days. The carpets belonged to the group of Garabagh carpets are distinguished with their names and patterns. Garabagh carpets are divided into three groups: 1) the carpets Barda-Aghjabadi; 2) the carpets Shusha; 3) the carpets Jabrail.

«Barda», «Khangarvend», «Aran», «Goja», «Chelebi», «Buynuz», «Daryanur», «Achma-yumma», «Shabalid-buta», «Balig» carpets have been included to the group of Barda. «Lambaran», «Lampa», «Khantirme» carpets have been included to the Aghjabadi carpets. «Malibeyli», «Lampa», «Baghchadaguller», «Nelbeki gul», «Gul yaylig», «Munjug» and «Zarmakhar» have been included to the Shusha group. «Khanlig», «Garagoyunlu», «Gubadli», «Kurd», «Gasimushagi», «Bahmanli», «Mughan», «Talish» carpets have been included to the Jabrail group.

Carpet profession of Garabagh was centralized and began to develop widely in Shusha from the second half of the XVIII century.

The ancient tradition has been intensively continued in trade of Garabagh carpet-making. Being in Shusha in 1886 Georgian investigators wrote: «All carpets are being produced in Azerbaijani families. Armenians are able to learn carpet-making from Azerbaijanis».

THE POLITICAL BASES OF ALBANIAN CULTURE IN GARABAGH

First time Caucasian Albanians are being remembered concerning with the events of the IV century. State of Caucasian Albania occurred in the III-IV centuries. Albanian Arshakys denasty ruled over Albania in the I century AD. The sourthen border of Albania passed belong the Araz in this period. Gardman, Sakasena, Uti, Arsak, Paitakaran, Sisakan were the ancient soils of Albania.

Written sources have kept doubtless proves about language and writing of Caucasian Albania. Albanian alphabet had been invented and begun to be used in the beginning of the V century in Albania. This was considered a new form of the Albanian alphabet and was used in formal writings. Things found out on Alban scripts in many monuments of Garabagh, Mingachevir are information about the speciality of writing culture.

Early Albanian literature has improved in favourable historical conditions, developed under Albanian Arshak, Mekhranies.

«The' History of Albania» of Moisey Kalankatly belonging to the literary tradition of the time, Davdak's elegy – the poet of the VII century, Albanian church rules (Aguen congress in 488 and the rule of Barda congress in 705) are the narrative sources reached us.

«The History of Albania» of Moisey Kalankatly is very necessary in learning historical geography and ethnogeny, social-economy, political, ideological and cultural history of Azerbaijan.

Moisey Kalankatly has lived in the same period with Albanian Waplord Cavanshir. Just this period was considered as a political and cultural revival time of Albania. Cavanshir has kept Albania in its eternal borders, consolidated territories from Araz to Darband with his talent, wise and quick policy. He has

ordered Moisey Kalankatly to write the book «the History of Albania» by wishing to see reflection of his time in special written monument. This work is of necessary importance in learning of historical-geography, economic, social and ethnic history of Garabagh.

MAIN CHARACTERS AND SIGNS OF CHRISTIAN MONUMENTS OF GARABAGH

Except archaeological monuments considerable surface monuments have been investigated in Garabagh. They consist of temples built with air-brick, limestone and brick. Such monuments have come across in Barda, Aghjabadi, Aghdam, Fuzuli, Aghdara, Lachin and Kalbajar. The most famous of these temples are Ganzasar, Amaras and Yelisey. It is necessary to note that the monuments belonging to Albanians' exist in other regions of Azerbaijan (Gabala, Nakhchevan, Mingachevir, Shamakhi).

It is repeatedly proved those monuments were in origin of Albanian and have no relation with Armenians. The author of the opinion «Armenians are extraneous elements in Mountainous Garabagh» was the famous historian scientist I.H.Aliyev. He has come to this opinion according to the historical-archaeological and anthropological researches. The academician noted that «Phonogeographical researches (Odontology) – the necessary way in solution of problems historical characters prove it». So in the result of analyses of tooth-jaw bone of human lived in the mountainous area of Garabagh has been learnt that there was no ethnic relation between the people lived there and present Armenians. It has been proved in the result of the same analyses that the ancient citizens of Garabagh are the progenitors of present Azerbaijanians. Armenians pretension for heritage of culture in Garabagh is baseless.

Only prove in belonging to Armenians of these monuments are the writings on these monuments. But this is not neat. It is known in scientific literature that Albanian territory has been under the authority of Arshaky dynasty in the I-VI centuries and under the authority of Mekhrany dynasty till the beginning of the VII-VIII centuries. Alban writings and Alban-Arran language lasted in that time. There was neither need, nor place for Armenian language there. Armenian writings above the monuments are the signs put for the purpose of falsifying.

There is such standpoint in Armenian history that Mountainous Garabagh is integral part of Armenia. The base of this planned and advisable case were founded by Armenian scientists (M. Chamchiyan, K.Shakhnazaryan, I.Emin, K.Patkanov etc.) in the previous century. All Armenian orientalist historians have spoken from this position till now.

The main people of this region were different from Turkish and other Caucasian ethnic bodies lived by origin, language and culture between the Major Caucasus and Araz.

The increase of Armenian elements in Garabagh is connected with giving refuge to the foreign Armenians (in the XIX century) and afterwards giving autonomy during the Soviet time.

It is known that there has been no much Armenian ethnic mass in Mountainous Garabagh till XIX century. The monument put in honor of the deportation of the first 200 armenian families to Garabagh (by Armenians in Maragha village of Aghdara (Mardakert) in 1978) proves it.

CONNECTION OF BUILDING ARCHITECTURAL CHARACTERS OF ALBANIAN TEMPLES IN GARABAGH WITH RELIGIOUS IDEOLOGY

Existence of different religious in Garabagh region has influenced to the public life of human society here. It has played role in financial position and in material world of the people, in the method of town-building, in the structure and planning of public and religious buildings. So existence of Christianity and Islam in Garabagh has showed itself in building culture.

It is necessary to note that the architecture of the III-VII centuries had characteristic peculiarities. Town-building has got wide scope, dwelling and worship buildings have been built, irrigation settings and bridges have been constructed.

Much more alban christian monuments have been founded in Garabagh (Amaras in Mountainous Garabagh, Govurgala in Aghdam etc.) and in other places of Albania (Gum village of Gakh region, Big Amidli village, Gabala region, Mingachevir). Three coloumned basilica shaped building has been built in Tazakand dwelling point in Aghjabadi region. Three semicircular apsida, basilica shaped temple has been built in Barda.

From this point of view Aghoghlan Albanian cloister in the mountainous part of Garabagh (Khojavand and Sos village) rouse interest. The basilica has been built in «Sacred» valley in the left bank of Aghoghlan river and has situated in the centre of Amaras. This monument has been reconstructed and restored. But its initial forms has not remained. Aghoghlan monastery was erected about belonging to the end of the V century – the beginning of the VI century.

According to the information given by the historians of the early middle century the Albanian lord Momin III Vachagan was giving a great attention to the building of the christian

temples. Sacred Yelisey Temple is taking a special place among these buildings.

It is necessary to note that more spread type of buildings for worship appointed mono-oiled basilicas have been appeared in Caucasus Albania.

The oblongated temples without cupol have been early church buildings in Albania. Only six of these monuments have been learnt. Four of these monuments was found out in Mingachevir, one was found in Khotavang (Kalbajar) cloister complex, the other was found in Govergala (the temple found out in Sofulu village of Aghdam – was erected in about VI-VII centuries).

The temple belonging to the VII century was found during the archaeological excavations in Barda in 1970. The length of the temple was 11 m., the width was 6 m. The columns have been built with stone and brick. That monument is considered the big christian temple built in Barda by Javanshir for 2 years that noted M.Kalankatly in «The history of Albania».

One of grandiose living settlement is Govurgala monument. The Christian (Alban) temple built from white stone in Govurgala is the best example to characterize its architecture. The alter consisting of special room in the eastern part of the monument is elliptical. The investigators found out that the temple had 4 doors. The floor was covered with hewed stones. The stone trunk grave was found out from the temple. It was clear from the script on the lid of the trunk that Albanian lord Khammam's brother has been buried here.

Remnants of some living building have been revealed from Govurgala. The foundation of the four-cornered buildings has been built from river stone and the upper part has been built from white stone.

Govurgala is considered the remnants of Aluen city which gained reputation of Albanian lords' summer residence. In the

Middle Ages Aluen city was situated on the trade way going from Barda to Dabil (Dvin).

It is necessary to note that new forms on architecture of welfare side had occurred since Christianity had been received as formal state religious in Albania. The culture of building of the IV-VII centuries had been made in the type of architecture of Christianity. And other religious had influenced to the buildings and the forms of home-things.

The researches show that the towns occurred in Albania had belonged to Azerbaijan and its local citizens, different architectural buildings favorable to the fire-worship of Antique Time and Christianity of early Middle Ages had been created. Discovering of building remnants of the Antique Time from Garabagh and similarity of those material cultural examples with the examples found out from archaeological monuments inform about the existence of the ancient and widely spread cultural relations. The production of hotbeds, Albanian and Pakhlavi scripts, glass-melting, potter's furnace and different graves had been dug and learnt in Garabagh (Fuzuli, Aghdam, Aghdara, Khankandi). Except it, the stone idols and statues belonging to different times and having necessary place in people's life of town have been found out. It is known, those idols were spread in the Antique Time and in early Middle Ages.

The stone idols had been found especially in Fuzuli, Aghdam, Tartar, Barda and Beylagan region of Garabagh. The stone idols are distinguished from clayey idols according their size. They had been made of the man size. These idols had been used for covering the graves. So they had been found out during archeological excavations (Arazyaghlavandi village of Fuzuli district).

The things made from metal are interesting from the standpoint of reflecting material culture of the same period. The metal things of the IV-V centuries are distinguished with

their perfection, plot and style, harmonic application of local and western (Rome and Iranian) art means. According to the investigators' opinion this application giving new quality to the things are differentiating the Albanian art products from the products of Sasani, Iber etc.

While describing Javanshir's palace Moisey Kalankatly gives information about the use of local cultural and art styles: «He had decorated all places from cupol to the threshold with patterns, textiles, the doors of the bedrooms decorated were with silver and he ordered to make patterns on the door».

The investigators had received the exhibit of Hermitage Museum of St.Peterburg as the product of local craftsmen.

So the archaeological materials found out from Garabagh region, all large and small things – building materials, welfare things, kitchen utensils, each of the decoration things are reflecting the characteristic peculiarities, level and developing characters of the ancient culture.

It is known that material cultural examples belonging to the period when the state Albania was created, had enriched the culture with new qualities. The art of this time had broken the chain of religious idea, had brought new, worldly and optimist characters to the profession for the first time.

SPECIFICATION OF ALBANIAN MONUMENTS IN GARABAGH REGION

It must be noted that Armenian «historians» had tried to describe all Alban Christian monuments as «Armenian monuments» using the Christian fanaticism in Soviet times. Nevertheless Armenians had never settled down compactly not only in mentioned area, generally in Caucasus. They had attempted to prove being «Armenian soils» of area between the Kur and the Araz and belonging to the Armenians of heritage of culture. Being the historical cultural signs of Armenians in the same region is false.

The investigation of the monuments of different type and different period on historical-archaeological and architectural side lets explain some necessary characters of Albanian Christianity.

The material cultural monuments of Albania connected with Christianity are divided into groups as architectural monuments, sign stones, grave monuments, the equipment of monastery, epigraphic monuments and etc.

According to the researches we must say all types of architecture belonging to the Eastern Christianity in Albania had developed. The church building characteristic for the initial period of Albanian Christianity had consisted of one-room temples having longish praying-hall. Semicircular sanctuary part was situated in the eastern end of the longish praying-hall of these temples. The surface of these temples was covered with two-ply simple stone. Such temples are come across in Aghdam, Kalbajar and Mingachevir.

Basilicas with wide area had been begun to be built from the VI-VII centuries. These temples are distinguished from previous temples according to their structure of plan. So basilicas had been built in the direction of west-east. Its eastern part was turned to the sanctuary of the temple. The

large hall of the basilicas was divided into several parts – rooms with columns. Half-cupol shaped protuberance was made in the east of every room.

The surface of the basilicas was also distinguished. The cupols of their middle part were completed with protuberance. Special places for bells were constructed on the columns in the western side of the basilicas, in the ceiling of the building.

Special architecture called «circular temples» were widely spread in building style of Albanian Christianity. The most mass shape of Christianity architecture of Albania are pilgrimage stone. They are also memorial buildings. Pilgrimage stone with or without sanctuary came across on the side of the way of caravan. As a rule the walls of pilgrimage stone were decorated with sign stones having weak patterns. The buildings with the most difficult structure were in monasteries. There had been more than 30 monasteries in early Middle centuries in Albania according to the approximate counts. Some of them were in Garabagh region.

It must be noted that the policy of «armenianising» had been begun to pursue by different methods. It had showed itself in destroying and changing of material cultural monuments. Armenians had tried to lose signs of Albanian-christian monuments by destroying them in area they settled. They understood that would not benefit, had showed initiative to privatize them. So they had declared all Albanian monuments, crosses, temples as monuments belonging to Armenians. Nevertheless Albanian monuments distinguish from Armenian monuments. The distinctive features of Albanian monuments prove it.

Albanian crosses are differed from Armenian crosses. The researches had proved that early Christianity art of Caucasian Albania had occurred and had developed in original and dis-

tinctive way. It is about Albanian and Christian graves and written monument stones reflecting symbol of religious ceremonies existed till Christianity. According to the passing a lot of centuries the characters on the Albanian cross stones had been gathered under the authority of two and three religious. It is clear that cross stone, gravestone and mark stone are different from Armenian cross.

Decorative design is completed in Albanian cross imaged cross-stones. The cross-stones are not only cross, but also written stone characters executed artistically. These crosses are connected with religious ceremonies before Christianity and approaches to the life tree – description the cross. Opening the objective laws of idolater gravestone is determining by following characters of Moslem gravestone and Christian cross-stone of Albania.

Albanian cross-stones in Garabagh organize a characteristic group by location of the universe force and belief before Christianity on the Albanian written stones, some necessary local line. Albanian cross possesses the signs combining the indications of cognition the universe and beliefs before Christianity. Its all compositions had been reflected as a symbol of Sun, the light and fertility relation of the sky with the Earth.

So researches clearly show that the material and spiritual culture of Garabagh is the compositional part of material and spiritual culture of Azerbaijan. And proves the baselessness of the opinions about it.

THE EXISTING TRADITION OF MATERIAL CULTURAL HERITAGE OF GARABAGH

Independent Albanian scripts consisting of 52 letters (Armenian scripts are 32 letters) had been existed in Gargar language in Azerbaijan (Albania) in early middle centuries (V century). During the existence on Albanian state different obstacles and fictions had been created at times. Despite it Albanian alphabet, scripts are known connected with the name of the people belonged it to.

Albanian lords had opened schools in Barda in V century for giving education to the children of aristocrats. Moisey Kalankatly informs: «Albanian lord (III Vachagan – 487-510) gathered teachers for giving education, were drawn the children of priests».

It is informed about education condition and the schools created in Barda in the same source: «Vachagan ordered to gather the magicians', sorcerers', idolater priests' and cryings' children to school and to teach them religious ceremonies. He ordered boys to gather in his Rustak village, granted a pension for them and appointed the head of the school. He ordered them to learn Christianity. He used to go to schools when he came to the villages, used to gather magician and idolater priests' children. People surrounded him used to take books and blackboards in their hands. He ordered to speak loudly with each other and was happy as if he had found a treasure».

Religious books brought to the country for propaganda of Christianity in Albania were translated into Alban language and were written in Alban alphabet. The famous Greek poet Homer's «Iliada» and Vergily's «Eneida» were translated into Alban language. Unfortunately, none of those writings have reached us.

After moving Albanian catholicos to Barda the priests and other religious men in all districts of Albania were busy with solving religious and other spiritual problems. According to

the information given by sources there were much more Christian temples in Albania. So the control to the execution and propaganda of religious rules were organized in Barda.

Albanian catholicos Viro had been known for his own qualities, his religious and spiritual activity in material cultural history of Barda. It had been noted in «The history of Albania» that he knew different languages, sciences, owned fluent, clear speech, philosophical education etc.

A special attention was given to the improvement of education, science and culture under Albanian war lord – Javanshir.

Javanshir offered wide facility for the developing of the culture. He had gathered scientist, poets, craftsmen to his palace and had gained the development of the country, Barda – the ancient city of Garabagh. Barda had been turned to the necessary city, had developed on economical and cultural side during Javanshir's authority.

Also the work «The history of Albania» being the most reliable and valuable written source in learning of the ancient time history of Azerbaijan had been written at Javanshir's period. The author of that work had lived in Garabagh region, had written valuable and necessary information about its public-economical and cultural history. The work was written in Albanian language, then translated into other languages.

Davdak devoted the elegy for Javanshir's death. He is considered one of the first poets who had written in Albanian language.

This poem consisting of more than thirty couplets was written with great pleasure.

We could see wide context of spiritual historical examples including the canonic rules of 488 year Aguen and 705 year Barda of Albanian church and church congress to the rows of examples of Albanian historical-literary traditions.

Alban catholicos Bakir had a rich library in Barda. That library had been destroyed by throwing them to the Tartar River by Armenian grigorians.

DIFFUSION OF ISLAM AND FORMATION OF A NEW SPIRITUAL CULTURAL HERITAGE IN GARABAGH REGION

Receiving Islam in Albania founded new stage. It had been put an end to the previous religious obedience in Barda considered Arran's mother – the ancient town of Garabagh. New and progressive Islam had excelled all religious.

Scientific and art books, generally, all works had been begun to be written in Arabic, religious school of Moslems had substituted Christian schools. Mosque complexes were built in many places, the towns begun to be rebuilt in a new way. The necessity of existing new scientific educations in solving public-political problems had been created in connection with widening and developing of Caliphate. Koran, sunne, commune and giyas had formed the base of Moslem law. Tens of thinkers are known with «Bardai», «Garabaghi» pen-name had improved at that time. The information about their names, personalities and activities had been turned to the history.

Changing of the public conditions in Azerbaijan had reflected in spiritual culture, too. Despite inconstant and hard circumstance existing in political side the economy had developed, science, literature and art had passed the progressive period. Attention was given to the philosophy, logic, mathematics, astronomy, music etc. who wanted to learn the science he had been taught by thinkers worked in culture centres of the East. The information about their names, education, activity, influential teachers and pupils is given in sources of the Middle ages.

The men who knew Arabic, interested in science, culture and art had gone to the culture centre of the East and had improved their education. Some of them had returned to their land, but others stayed in the countries where they had been

taught. The names of some Garabagh citizens worked in Baghdad, Cairo, Damascac, Shiraz, Herat, Nishapur, Sash (Dashkend) in sources.

According to the information given by sources several popular scientists of Barda had created valuable plays concerning with law, philosophy, linguistics and other sciences. It is the historical fact that the thinkers of Garabagh had played the main role in improving of scientists in the countries of Near and Middle East. For example, Abulgasim Batranihad listened the lectures of Muhammed bin Zeyd Bardai in Egypt. Muhammed bin Zeyd bin Yadakhdavayh al-Khaysam al-Bardai studied in Barda, then had gone to Egypt and worked there. Wanderer and the who tells hadith Makki bin Ahmed Bardai (...? – 965), the notable man of foreigners sect Abu Bakr Muhammed ibn Yahya Hilali al-Bardai, famous connoisseur of hadith in Damascas and in other centres of Caliphate Said bin Amr Abu Osman al-Bardai had been more popular.

The name of Abu Said Ahmed bin Huseyn Bardai being one of the representatives of «Hanafilik» cest in Azerbaijan lists in sources.

Abubakr Muhammed bin Abdullakh Bardai, Ahmed bin Omar Abul-Hasan al-Bardai lived and carried out activity in the IX century had been reliable scientists. The name of Muhammad bin Khalid Bardai (... ? – 938), lived in the IX-X centuries, Said bin Gasim Bardai, Abu Ali Huseyn bin Suphvan bin Iskhag ibn Ibrahim Bardai, Ali bin Abdulaziz Bardai (...? – 997) being one of the famous suties of Eastern countries wepe maintained in the sources of the middle centuries.

An interesting information about the poet – Sheykh Ibrahim bin Shikhabaddin Gulshani Bardai, the famous philologist - Sadullakh-Bardai lived in the end of the XIV century - in the beginning of the XV century, public man – Abbas Bardai, orator and public man, philosopher, theologian and jurist

– Gazi Makhiyaddin Bardai, Abu-bakr Ahmed bin Harun Bardiji al-Bardai lived in Baghdad, famous scientist – Abu Bakr Abdulaziz bin Hasan Bardai is given in the sources.

It is necessary to note that Fazli Zeynalabdin lived in Garabagh (XV-XVI centuries) was from Isfahan by birth. He had been in service of judge of Barda and Arran, had been interested in history from his early years.

Sari Ashug was known with his ashug poems and bayatis in Garabagh.

The author of «Kitabi-tarixi-Garabagh» – Mir Mehdi Khazani, the author of «Panakh Khan's and Ibrahim Khan's authority in Garabagh and the events of that time» – Rzagulu bey Mirza Jamal oghlu, the author of «Tarikhi-Jadidi-Garabagh» – Mirza Rahim Fana, the author of «Ahvalati-Garabagh» – Baharli, the author of «The history of Shusha» – Hasan ikhpha Alizade, the author of «Ancient qualities and ovzalari of Garabagh region» – Hasanali Garabaghi and other authors of historical, literary-artistic and publicist plays were people of Garabagh.

So being famous thinkers from different regions of Garabagh among the scientists in Moslem world characterize the progress period of history of spiritual culture Garabagh let understand the prosperous period of cultural life. Higher culture based on ancient foundation had showed itself with two characters of cultural development in Garabagh. The people had gained existing and developing of spiritual culture, had created cultural level been accompanied by dynamic development of these stages.

MATERIAL CULTURE OF GARABAGH IN DEVELOPED, IN THE END MIDDLE CENTURIES AND IN NEW PERIOD

Lots of mosques and minarets had been built in Garabagh in Moslem Time. Christian churches and other religious temples had been kept here. It is noted that there were Christian (alban) temples in Barda. Alban-christian churches had been kept in different places of Garabagh until recently are visual fact for it.

Arran architectural school had determined the next development of Azerbaijan architecture in middle ages.

Architecture and town-building, decorative-applied art had begun to develop. Epigraphic monuments had increased at that time.

Bayat, Shakhbulag (Tarnakut), Panahabad (Shusha) castles were built in the II half of the XVIII century. Market, karvansaray, mosque, bath-house and etc. were built in the castles. A large and nice houses, tombs belonging to Panah khan, to his generation were built in Aghdam.

Several castles had been built, dwelling points kind of city had been created in Garabagh khanate time. Wonderful and typical examples of wall patterns had been created in design of dwelling houses, public buildings in Shusha.

Baby tomb (XII century), Goch Ahmadli Cuma Mosque, Haji Alasgar Mosque, Mir Ali tomb in Ashaghi Veysalli village (XIV century), the tombs belonging to the XIV century in Akhmadallar village, Sheikh Ibrahim tomb (XVII century), Ahmed Soltan tomb, Jalal tomb (h.t.1307), Cuma Mosque in Horadiz village in Fuzuli, Asgaran castle in Garabagh, «Giz galasi» in Jabrail, the tomb in Shikhlar village of Jabrail (1308), twelve-cornered tomb near the Khachin-Darband village in Aghdam, Aghdam Cuma Mosque (1870), tombs, bath-

house in Abdal-Gulabli village of Aghdam (the beginning of the XX century), Shakhbulag Mosque of Aghdam, twelve-arched bridge over the Tartar river in Barda (XIV century), «Barda», «Akhsadan baba» tombs (XIV century), «Imamzade» Mosque complex built by Karbalai Safikhan Garabaghi in Barda (1868), «Bakham Mirza» tomb, eight-cornered tomb in Shusha, Panah khans castle, Natavan's house, Mamai Mosque, Julfalar's Mosque, Haji Yusifli Mosque, Saatli Mosque, Upper Govharaga Mosque (XIX century), Khan's house, the building of gymnasium, Garasaggal tomb in Lachin, «Soltan baba» tomb, Sheikh Ahmad tomb, Sari Ashug's tomb (XV century), the tombs in Jijimli village, «Child castle» in Gushchu village, «Boyuk bulag» monument (XV century), Hamza Soltans palace (1761), the tombs and ancient bridges in Gubadli, the ancient historical monuments in Kalbajar are valuable examples of material culture.

Majority of these monuments had organized the main type of memorial buildings in Azerbaijan. As being under occupation the destiny of those monuments are unknown at present.

More than two thousand cultural monuments had been noted in Garabagh region. Epigraphic monuments organize the majority of them. Much more building, grave and etc. epigraphic monuments had been noted and researched in Shusha, Aghdam, Barda, Fuzuli, Zangilan, Jabrail, Lachin, Kalbajar districts of Azerbaijan. Now they have been destroyed by armenians because of their occupation.

Today's destiny of the Garabagh monuments

Disorder activity of Armenians, conflict and war were threatened the destiny of material cultural monuments in Garabagh region in the end of the XX century. There was not any possibility for taking care of the monuments, to move the libraries and museum exhibits on the eve of the war. Vandalism destroyed the historical monuments kept by Azerbaijanis. They created the greatest tragedy of the XX century - Khojaly tragedy. People of Khojaly was exposed to genosid by Armenian and Russian armies. They destroyed Khojaly grave-yard. Unpleasant people supplied vandalism to extreme degree in Khojaly and Shusha, outraged Azerbaijani thinkers' monuments riddling with shots. They demolished the museums of Shusha.

Azikh cave was turned to the Armenians' ammunition of military supplies. Moslem monuments were destroyed, were obliterated from the earth, Alban-christian monuments were completely falsified. Alban writings were ruined in Yelisey temple, Hasanzir temple and other monuments being historical memory of our people. Things belonging to the albanians of the same monuments was destroyed. The albanians lord III Vachagan's grave kept in Yelisey temple was ruined.

A great number of exhibit has been taken from Garabagh by armenians during occupation.

Armenians realized plans of «armenianizing of the monuments» secretly in Garabagh region once. But they achieved a «large opportunity» to realize it clearly. They spread the drawings of historical monuments of Garabagh region of Azerbaijan in books and magazines under the name of Armenian monuments.

INFORMATION ABOUT MUSEUMS AND EXHIBITS IN THE OCCUPIED REGIONS

1. The Museum of history-ethnography Khankendi, 22591 exhibits
2. State drawing gallery Khankendi, 174 exhibits
3. Shusha Museum of History Shusha, 5000 exhibits
4. Uzeyir Hajibeyov's home-museum Shusha, 300 exhibits
5. Bulbul's home-museum Shusha, 369 exhibits
6. Shusha branch of State museum of carpet-making and applied-art of Azerbaijan. Shusha, 63 exhibits
7. Garabagh State Museum of History Shusha, 500 exhibits
8. Garabagh Museum of Literary Shusha (has not been made more exact)
9. Mir Movsum Navvab's home-museum Shusha, 100 exhibits
10. State drawing gallery Shusha, 90 exhibits
11. Aghdam Museum of history-ethnography Aghdam, 2000 exhibits
12. The Museum of bread Aghdam, 694 exhibits
13. Qurban Primov's Memorial Museum Aghdam, 700 exhibits
14. The Museum of battle fame named after Rahib Mamedov Aghdam, 500 exhibits
15. Aghdara Museum of history-ethnography Aghdara, 2290 exhibits
16. Phusuli Museum of history-ethnography Phusuli, the exhibits of auxiliary fund
17. The Museum of Applied-art Phusuli, 800 exhibits
18. Gadrud Museum of history-ethnography Gadrud, 3200 exhibits

19. Gubadli Museum of history-ethnography Gubadli, 3000 exhibits
20. State gallery of drawing Gubadli, 62 exhibits
21. Lachin Museum of history-ethnography Lachin, 5000 exhibits
22. State gallery of drawing Lachin, 50 exhibits
23. Sari Ashug's Memorial Museum Gulabird village, 500 exhibits
24. Kalbajar Museum of history-ethnography Kalbajar, 21000 exhibits
25. Jabrail Museum of history-ethnography Jabrail, 2000 exhibits
26. Zangilan Museum of history-ethnography Zangilan, 6000 exhibits

SPIRITUAL CULTURAL TRADITIONS OF GARABAGH IN NEW PERIOD

Garabagh had had the history in the ancient and middle ages. In the structure of the different states substituted each other in the past middle ages. In accordance with this Garabagh had continued heritage of its culture. Culture, science and literature had highly developed in Garabagh in the XI-XII centuries. Garabagh had not lost its role of cultural centre in the following periods.

Also culture of Garabagh had fallen in critical situation connected with terrible wars of middle ages. But cultural life in Garabagh had revived the following period. Molla Panah Vagif - Grand Vizier of Garabagh Khanate and Molla Vali Vidadı had lived and created in Shusha in XVIII century.

The author of «Shukurnameyi-Shahanshah» and «Tazki-reyi-Muhammadshah» Bahman Mirza Gajar had lived and created in Garabagh (Barda and Shusha) in the end of his life. He was buried in the tomb built in Barda in accordance with his behest.

Mir Mohsun Navvab (1833–1918) was one of the intellectuals carried out in different spheres of advanced, scientific and literary-artistic activity of his time. He was a poet, specialist in literature, painter, calligraph, notable educationist, scientist and craftsman of his time. He was the organizer and the leader of the congress of poets «Majlisi-Faramushan». He wrote «Taskireyi Navvab» devoted to the poets of Garabagh, «Vuzuhul-argam» about classical eastern music, «Kifayatul-Atfal» about astronomy and other scientific and literary-artistic plays.

Garabagh is the birth place of remarkable thinkers as Gasim bey Zakir, Khurshudbanu Natavan, Abdurrahim bey Hagverdiyev, Najaf bey Vezirov, Yusif Vezir Chemenzeminli, Suleyman Sani Akhundov.

Shusha had been the cradle of Azerbaijan music, hotbed of profession of caz. Shusha had been known as the Conservatory of Garabagh.

Khasta Gasim, Valeh, Hagverdi, Mammadaga, Shamil, Gambar, Najafgulu, Abbasgulu, Abdal Gasim had been the ashug-poets in Garabagh. Famous singers Haji Husu, Karbalayi Husu, Abdulbaghi Hilalov, Alasgar Farzaliyev, Jabbar Garyaghdioghlu, Kechechioghlu Muhammad, professional musicians Sadirjan, Malibeyli Hamid, Ata Baghdaguloghlu, Gurban Pirimov had a special role in history of music culture of Garabagh. Famous performers of Eastern melodies and songs as Zabul Gasim, Segah Islam, Bulbul, Seyid Shushinski, Khan Shushinski, Zulfu Adigozalov were in Garabagh in the XIX-XX centuries.

Garabagh is not the land of eastern melodies as «Garabagh shikastasi», «Rast», «Segah», «Chahargah», the ancient songs as «Sari gelin» and «Aparidi seller Sarani» had known not only in music world of Azerbaijan, but also in the East world.

President of Azerbaijan Republic Ilham Aliyev gave a great attention to Mugham and Mugham House was built in Baku. Opening of this House with goodwill ambassador of UNESCO, ISESCO, deputy, President of Haydar Aliyev's Fund – Mehriban Aliyeva's participation must be emphasized separately. This Great Palace was given to the Azerbaijan people's, Mugham lovers' right. Mugham Centre was turned to the activity square of our singers as Arid Babayev, Alibaba Mammadov, Gadir Rustamov, Djanali Akberov, Sabir Mirzayev, Mansum Ibrahimov and etc.

There is no doubt that the building of Mugham-music houses will be continued in Shusha – known as Conservatory of Southern Caucasus in the whole World.

Holding of International Competition of Mugham in Baku, having occasion to Tayyar Bayramov of the «Main Prize» for his performance is not by chance.

L'ACADÉMIE DES SCIENCES NATIONALES
DE L'AZERBAÏDJAN L'INSTITUT D'HISTOIRE
DE BAKIKHANOV A.A.

GASSYM HADJIYEV

CULTURE MATERIELLE
ET SPIRITUELLE
DE GARABAGH

BAKOU – 2010

Rédacteur scientifique : **Yagub Mahmoudlu,**
*Docteur en histoire, membre
correspondant de l'ASNA.*

Critiques : **K.M.Chukurov, Docteur en histoire,**
S.S.Nouriyev, Docteur en philologie

Traducteur : **Mammad Akbarli**

Hadjiyev G.A.

H33 La culture matérielle et spirituelle de la de
région Garabagh. Bakou, «Təhsil», 2010. 152 p.

L'œuvre est consacré à l'histoire de la région de Karabakh de l'Azerbaïdjan qui a un ancien héritage culturel riche. La culture matérielle et spirituelle de la région de Karabakh de depuis la préhistoire jusqu'au XIXe siècle est reflétée dans ce livre.

H 1085080000 2010
053

© «Təhsil», 2010

Le recueil «Les réalités de Karabakh» publié par la Fondation Heydar Aliyev se diffuse dans le monde entier et dévoile les envahisseurs arméniens.

A l'initiative de Mme Mehriban Aliyeva, Présidente de la Fondation Heydar Aliyev, Première Dame de notre pays, Ambassadrice de bonne volonté de l'UNESCO et de l'ISESCO, on fait la propagande de notre culture nationale et fait parvenir les vérités d'Azerbaïdjan à l'opinion publique du monde.

Un grand nombre de publications sur l'histoire du conflit de Karabakh de Montagne d'Arméno-Azerbaïdjan où l'Azerbaïdjan est joint étant forcée, de la guerre de Karabakh, le génocide de Khodjaly, les férocités effectuées sur nos terres occupées, les destructions cruelles de notre héritage matériel et spirituel sont toujours au centre de l'attention.

Le livre «Graphie de Choucha» où se reflètent les informations sur la ville de Choucha qui est toujours sous l'occupation de l'Arménie, les bouquins «Guerre contre l'Azerbaïdjan: le point de mire de l'héritage culturel», «Réalités de Karabakh», le livre «La guerre et nos monuments de culture historiques» sont publiés en azerbaïdjanais, russe, anglais, français et en d'autres langues du monde. Les publications qui sont diffusés au cours de différentes expositions et manifestations culturelles sont des propagandes des réalités d'Azerbaïdjan à haut niveau.

Le recueil «Les réalités de Karabakh» publié par la Fondation Heydar Aliyev se diffuse dans le monde entier et dévoile les envahisseurs arméniens. Dans ce recueil qui consiste de cinq prospectus dénommés «Les informations sommaires sur l'histoire de Karabakh», «Le commencement du conflit de Karabakh», «Le génocide de Khodjaly», «L'activité des organisations terroristes arméniennes contre l'Azerbaïdjan», «Les suites de l'invasion arménienne contre l'Azerbaïdjan» sont recueillis les faits, les informations objectives, les photos, les cartes par sujets. Cette publication adressée au monde international, étant publié en anglais, français, allemand, arabe et en russe, a pour but de faire parvenir les vrais raisons et les suites

du conflit de Karabakh de Montagne à la société internationale, déchirer le blocus d'information, arrêter les mensonges et les fictions diffusés par le diaspora arménien depuis plus de deux siècles, obtenir une solution juste du problème.

Ce projet est la suite des travaux précieux commencés par Heydar Aliyev, leader à l'échelle de toute la nation, pour faire parvenir la situation réelle, les réalités historiques au monde, une récompense méritée de la Fondation à la réalisation de la mission chargée par Mr Ilham Aliyev, Président de la République d'Azerbaïdjan, au cours de 60ème anniversaire de l'Académie des Sciences Nationales, d'écrire des nombreux œuvres scientifiques, des livres sur le sujet de Karabakh, de faire les traduire en différentes langues pour la diffusion.

A l'aide de la Fondation Heydar Aliyev on tient les jeunes chanteurs en tutelle. En 2008 on a créé un Centre Internationale de Mougam, organisé un concours au niveau mondial. «L'Encyclopédie du Mougam» de deux tomes consacrés au mougam azerbaïdjanais sont parues à l'initiative de Fondation dans la même année.

Dans le cadre du projet de «Encyclopédie du Mougam», les interprétations exceptionnelles des grands maîtres de mougam se sont répercutées dans la collection d'enregistrement de voix «Chanteurs d'Azerbaïdjan». En faisant parvenir à tous les amateurs de mougam du monde, «L'Encyclopédie du Mougam» fait impression vaste sur le métier de mougam.

Au mois de février 2008 la Fondation Heydar Aliyev a présenté les albums de musique sur l'œuvre de Arif Babayev, représentant connu de la culture de musique de l'Azerbaïdjan, artiste lyrique du peuple, grand chanteur, d'origine de Karabakh.

Au mois de septembre 2008, dans le cadre du projet «Monde d'Uzeyir «dédié à Uzeyir Hadjibeyli, le créateur de notre opéra national, on a fait publier des livres «Chroniques de vie», «Encyclopédie de Uzeyir Hdjibeyli», «Œuvres littéraires et de publiciste», préparé les partitions arrangées pour piano, les librettos et CD des opéras «Leyli et Medjnoun», «Koroglu», de la comédie musicale «Si ce n'est pas celle-là, ça sera l'autre».

TRACES DES VESTIGES MATÉRIELS ET DES MATÉRIELLES DE LA CULTURE SUR LE TERRITOIRE DE L'AZERBAÏDJAN.

La région de Karabakh de l'Azerbaïdjan est un territoire historique, géographique qui existe sur une zone où vivaient les hommes des camps d'Azykh et de Taglar – les plus anciens lieux humains, et qui continue l'histoire des représentants de la culture d'avant Chelle. Le territoire de Karabakh est une zone des fondateurs de la culture de Gouroutchay du paléolithique qui existait à l'époque de l'âge du bronze et de fer et des continuateurs des cultures de Kur-Araz et de Khodjaly-Guédebey qui se remplaçaient l'un l'autre.

L'étude des monuments d'Azykh et de Taglar découverts lors des fouilles archéologiques dans la région de Karabakh qui reflètent les premières étapes de l'âge de pierre, prouve qu'ils ont passé toutes les étapes de l'âge de pierre. Tout ça met en évidence qu'un des plus anciens camps paléolithique - la caverne Azykh est très importante pour obtenir des informations nécessaires sur la créature humaine et le mode de sa vie. Les vestiges matériels découverts dans les plus anciennes (V-X) couches de la caverne d'Azykh datent du temps primaire de l'histoire humaine – d'avant la culture de Chelle (en France). Les trouvailles récupérées dans le camp d'Azykh sont nommées «La culture de Gouroutchay» par les explorateurs (avant 1,2 million ans – avant 700 mille ans). Les choses primaires faites par les habitants d'Azykh sont des haches, des outils creusages et perçages. Les matériaux de l'époque la plus antique d'Azykh ressemblent à la culture d'Oldouvey (Afrique Est).

Les murs de la caverne d'Azykh sont décorés par beaucoup de formes de stalactite naturelle. Plus tard on a utilisé largement ces formes à l'architecture d'Azerbaïdjan médiéval.

On voit que les objets antiques de Karabakh datant de l'âge de pierre sont simples, primitifs et sont utilisés sur une zone li-

mitée, pour ce qui concerne les objets de la culture de Kur-Araz de l'âge du bronze qui suit sont déjà perfectionnés et sont rencontrés sur une zone plus large. Les monuments de la culture de Kur-Araz se rencontrent sur la zone plus étendue à l'échelle de Caucase générale. On peut trouver les traces de la culture de Kur-Araz dans tout le Caucase Sud, au Nord-est de l'Iran, à Anadolou-Est, à Daguestan, à Tchétchéno -Ingouchie et ainsi de suite. Les monuments de Meynétépé, Ouzountépé, Chortépé, Khatchboulag, Khankendi et Garakopektépé qui sont riches de débris des monuments caractérisant la culture Kur-Araz découverte sur le territoire de Karabakh, sont du même genre. Outre cela, Gunechtépé, Khantépé, Chomouloutépé, Uzerliktépé affirment que le territoire de Karabakh est un des premiers foyers de cette civilisation. Les cités dont les cotés sont renforcées par les murailles de forteresse et les fortifications appartiennent à cette civilisation.

On a découvert des débris d'une énorme fortification et d'autres débris de destruction construite des cailloux dans la couche culturelle d'épaisseur de 3 mètres à Garakopektépé qui est un des monuments datés de la plus ancienne époque de Karabakh. Dans le monument on a trouvé des poteries à décalcomanies gris, noires et quelques poteries de couleur de chrome et aussi des bouts de quenouille, colliers, outils en pierre, petites figures faites de l'argile.

Les monuments archéologiques de la civilisation de Khodjaly-Guédébey datés du dernier âge du bronze et de fer du territoire de Karabakh composent un grand groupe. Les monuments de cette époque prouvent l'existence des unions intimes avec les pays sud. Sur la zone de Karabakh, à Khodjaly où existaient des monuments funéraires n'ayant pas d'analogues, on a trouvé un grain de collier d'agate portant une inscription du nom du tsar Adadnerari avec une écriture cunéiforme.

A l'âge du bronze, l'utilisation largement des minerais locaux de la région de mine de cuivre de Karabakh et le développement du traitement de métal avaient mis en ordre l'industrie

de métallurgie autonome sur cette zone et le métier aussi avait été bien développé.

A partir de la fin de l'âge du bronze qui avait apporté beaucoup de grands changements, l'augmentation importante du rendement du travail grâce au développement de l'élevage du bétail qui était devenu une richesse essentielle des habitants de la région d'Asie Proche – de Transcaucasie et la croissance de la population grâce au développement de l'agriculture, étant une raison importante de la répartition des tribus dans différentes places, obligeait les tribus qui avaient une mode de vie d'élevage du bétail de déplacer rapidement, les séparer des tribus parents qui avaient une mode de vie d'agriculture et d'élevage du bétail et ça causait certainement des changements ethniques. A la fin de l'âge du bronze primaire et surtout de l'âge du bronze moyen, grâce à la répartition de la population sur ces territoires, les régions de contrefort, celles de montagne et même celles de haute montagne avaient été commencé à être utilisées comme des alpages.

Les tribus d'éleveur du bétail qui étaient sortis en avant parmi les masses devenaient des propriétaires des régions riches de mines. Au futur, quelques-uns de ces régions, y compris Karabakh devraient être devenus le centre des mines et d'industrie des métaux.

Le développement économique et culturel des tribus de la région, l'apparition des produits superflus chez eux stimulaient le développement du troc, de la communication et des relations réciproques avec les tribus de Caucase et les civilisations urbaines de l'Asie Proche. Et tout ça augmentait la différenciation civile et sociale et finalement ça faisait des changements sérieux dans la vie économique, sociale, politique, spirituelle des tribus installées dans la région que nous intéresses.

Les preuves matérielles du grand développement qu'on avait eu à l'âge du bronze moyen consistent en beaucoup d'objets de différents types de métallurgie et de poterie bien développée à

cette époque et de l'accroissement des races ovines grâce à la transportation des bestiaux d'une place à l'autre.

La deuxième moitié du IIème millénaire – le début du Ier millénaire avant notre ère, c'est la fin du Dernier âge du Bronze et le début de l'âge de Fer du Caucase. Cette période se caractérise par le grand développement de la métallurgie dans la région qui nous intéresse. Cette métallurgie était au même niveau que celle qui existait au centre de l'Est Antique. C'était la période de désagrégation du régime de la communauté primitive et le passage successivement aux relations de classe dans la région qui nous intéresse.

Beaucoup de vestiges matériels prouvent que la société de cette époque là avait fait un progrès de haut niveau.

La désagrégation successivement du régime de la communauté primitive est affirmée par la cérémonie de deuil et la différence importante des poids généraux des tombeaux des combattants et des chefs et ceux des membres de la communauté. Par exemple, dans les tertres funéraires de Karabakh on rencontre des produits d'or, des objets faits de nacre et d'ivoire, et aussi beaucoup de produits de bronze. Une partie de ces objets sont des objets importés.

On peut noter les tertres funéraires de Khodjaly, Artchadzor, Akmakhine, la nécropole de Karaboulag et ainsi de suite qui sont plus intéressants parmi les monuments funéraires.

Le plus grand cimetière antique de Khodjaly avait commencé à se former durant du II-Ier millénaire avant notre ère et avait exprimé les caractéristiques essentielles des rituels funéraires des tribus de la région.

Le développement intensif des forces productrices exerçait évidemment une influence sur les rapports de production. Les grands progrès obtenus dans ce domaine sont prouvés par les monuments funéraires qui donnent des informations sur la désagrégation du régime de la communauté primitive, les diffé-

rents changements, la complication des relations entre les tribus et même entre les membres de la tribu. Ces monuments donnent des informations sur les esclaves, les nobles et les chefs des tribus.

On a trouvé des vaisselles émaillées, des cylindres-sceaux, des différents produits d'or, des colliers, des bijoux de nacre, les pelvis des mollusques et enfin, un collier d'agate portant une inscription du nom de Adadnerari Ier dans les tombeaux de cette époque. Ce collier date de la fin du XIVe – début du XIIIe siècle avant notre ère. En ce temps-là les relations avec les pays de l'Asie Proche ont fait de rapides progrès.

Les vestiges matériels découverts dans les monuments de la zone de Karabakh, comme Guizilbouroun, Uzarliktépé etc. affirme qu'ici on a produit des vaisselles en motif géométrique, ornées des images d'animal et d'oiseau, colorées de polychrome et monochrome. La majorité des vaisselles colorées de l'Azerbaïdjan qui sont des beaux exemples d'art sont au même niveau que les vaisselles colorées découvertes au Proche-Orient, surtout, à Goytépé (Iran) et Tépéhissar (Turquie).

Les vestiges matériels qui existent sur le territoire de Karabakh ne reflètent pas seulement l'ancienneté historique de Karabakh, ils permettent aussi de suivre le processus de l'évolution historique des groupes humains vécus là-bas. Cette évolution se montre dans le changement de forme et structural des locaux humains, dans l'apparition des autres vestiges matériels plus neufs, plus perfectionnés qui reflètent l'évolution de la vie humaine.

LES EXEMPLES DE CULTURE MATÉRIELLE QUI A UN RÔLE IMPORTANT DANS LA CRÉATION DE L'IDÉOLOGIE RELIGIEUSE SUR LE TERRITOIRE DE KARABAKH

Les monuments en pierre découverts sur la partie de montagne et sur la plaine de Karabakh – les dolmens à Khodjaly, les cromlechs à Khankendi, et aussi que les tombeaux – boîtes en pierre datés de l'époque antique découverts dans les différents sites, sont des signes vestiges de culture matérielle qui reflètent l'idéologie – le mode de raison spirituelle de cette époque-là.

En suivant le développement de la culture sur la région de Karabakh de l'Azerbaïdjan, nous voyons bien le remplacement des matériels de construction simples par les nouvelles formes et les décorations d'art découverts lors de fouilles archéologiques. Les supports de chapiteau et de colonne ayant des images des têtes de bélier aux coins et les pierres en forme de tholos découverts à Karabakh (Barda, Aghdam, Fizouli, Khankendi, Choucha etc.) sont des matériels de ce genre. Leurs semblables sont trouvés dans les autres monuments de l'Azerbaïdjan (Chamakhi, Gabala, Minguétchévir, Tazakend). Si nous voulons définir à qui appartient cette culture, nous devons nous rappeler que les archéologues ont découvert un grand nombre de tertres funéraires de Scythe appartenant aux peuples turques datées du VI-IIIe siècles à Beylagan, Aghdjabédi, Barda, Yevlakh, Tartar et sur les zones de montagne de Karabakh.

L'éparpillement des pierres et d'autres monuments portant des signes épigraphiques dans tous les coins de Karabakh permet de suivre le processus, le dynamisme interne qui existait dans la vie de la société humaine.

Lors des fouilles effectuées sur les différents sites de Karabakh on a découvert beaucoup de statuts en pierre, outils en pierre

- moulins à bras, pierres de moulin à eau etc. Ces outils en pierre utilisés pour la production du pain trouvé saint par l'homme, sont assez éparpillés sur le territoire de Karabakh. Ces exemples, étant des choses de vie courante pour cette époque-là, sont des matérielles de la culture pour notre histoire.

Il faut rappeler une chose qu'aux années de 70 du XXe siècle un des musées de pain qui n'existaient que dans deux endroits du monde entier, au total, était créé à Aghdam - une des villes centrales de Karabakh. On avait réuni tous les types d'outils et d'équipements nécessaires pour la fabrication du pain dans ce musée-là. Ce musée apprenait à chaque visiteur l'attachement à la terre sainte, à la Patrie et au pain, la sympathie à la tradition de culture. Les outils en pierre datés des siècles lointains, devenues en mémoire en pierre, étaient en grande quantité. C'est dommage que ce musée a été détruit par les arméniens lors de l'occupation d'Aghdam.

C'est intéressant que sur le territoire de Karabakh sont créés beaucoup de règles de cultes et de cérémonies concernant la pierre. Par exemple, poser une pierre sous la tête du cadavre, enterrer le cadavre dans le cercueil fait de pierre, poser n'importe quel outil en pierre ou simplement une pierre devant les yeux du cadavre.

A Karabakh, on utilise toujours la pierre comme un symbole de sauvetage, de fertilité, de guérison etc. A Karabakh, quand on lève le défunt on met une pierre au lieu de cela pour que l'esprit reste dans la pierre. Tout ça est lié à la foi des azerbaïdjanais en pierre. Dans le village Veinge à Karabakh les gens embrasse une pierre appelée le rochet glissant, se glissent sur lui plusieurs fois pour que leurs vœux se réalisent.

LES CARACTÉRISTIQUES DES FACTEURS RELIGIEUX - SPIRITUELS À KARABAKH

Les différentes religions se sont remplacées sur le territoire de Karabakh lors de différentes étapes et tous ces événements ont eu lieu dans le destin historique d'un peuple d'autochtone lié avec sa terre historico-ethnique, malgré que la religion elle-même et les fois religieuses sont changées, mais le peuple a pu garder ses us et coutumes et ses caractéristiques étniques. Mais ce n'était pas toujours et partout pareil. Sous l'influence du temps et de l'époque, il avait existé des différents modes de vie et idéologies religieuses, et c'est pourquoi on avait eu les différentes caractéristiques de la culture spirituelle. A la différence des autres régions de l'Azerbaïdjan, sur le territoire de Karabakh, la continuation de la distinction a causé d'y avoir beaucoup de changements plus tard. Quand le christianisme a été remplacé par l'islam à Albanie, en profitant de la foi des Albanais d'autochtone qui vivaient dans les parties de montagne de Karabakh et continuaient d'adorer l'idéologie religieuse de christianisme, on a fait y émigrer beaucoup de familles arméniennes à partir du XIXe siècle. Après être installés à Karabakh, les arméniens avaient commencé à s'emparer de la culture historique de ce territoire. En obligeant les Albanais autochtones chrétiens de devenir grégoriens, ils les avaient assimilé, appelé hayks (arméniens), considéré ce territoire «une partie du territoire du pays des hayks». Les arméniens qui sont arrivés en Azerbaïdjan autrefois pour y trouver des abris, les derniers temps, ont commencé à appeler les terres azerbaïdjanaises comme «Arménie Est», en les faisant connaître comme «un territoire de la Grande Arménie», ont commis un mensonge que ces régions sont des parties de leur patrie historique, des zones de culture arménienne.

Consultons un peu l'ancienneté pour éclaircir cette question. Les religions qui avaient existé avant le christianisme sur le territoire de Karabakh embrassaient les différents groupes eth-

niques et les gens avaient des différentes idéologies qui se distinguaient plus ou moins l'un de l'autre. Après l'acceptation du christianisme et la transformation de cette religion officielle d'Etat (début du IV siècle) dans le pays (en Albanie) avaient eu lieu quelques processus historiques. Comme le christianisme se distinguait par un grand nombre de ses particularités des religions précédentes il avait été une raison de l'apparition des nouveaux processus. Au début de notre ère le christianisme commencé à étendre au Proche-Orient et au Moyen-Orient en étant consolidé comme une religion dominante en Europe et dans les autres régions, avait occupé une place au Caucase Sud aussi à partir du début de Moyen-âge.

Il faut noter que l'opinion entrée dans la littérature scientifique par les explorateurs arméniens – l'opinion de l'acceptation du christianisme en premier par les arméniens et sa propagation par eux au Caucase n'a pas été prouvée. Et ça ne doit pas rester hors de l'attention. Soi-disant, c'étaient les arméniens qui avaient accepté le christianisme avant l'Albanie (Azerbaïdjan Nord, c'est-à-dire le territoire actuel de la République d'Azerbaïdjan), ont joué un rôle d'intermédiaire important à sa propagation en Albanie et en Ibérie. Ici, le but c'est présenter les arméniens toujours à l'avant des processus qui a eu lieu en Caucase. En partant de ça ils suggèrent que les monuments chrétiens (albanais) qui existent sur le territoire de l'Azerbaïdjan appartiennent aux arméniens. En réalité leur opinion n'est pas acceptée par les milieux scientifiques. Les savants sérieux (I.Aliyev, R.Goyuchov, T. Mammadov, F.Mammadova, D.Akhoundov, G.Mammadova, A.Garaahmadova) ont déclaré maintes fois que cette opinion est fausse, dénuée de fondement. En réalité on sait que le christianisme, comme une religion officielle, est acceptée en premier (au IVe siècle) en Albanie. Il est connu aussi que le christianisme a été remplacé par l'islam (VIIe siècle), avant d'être consolidé. Les recherches scientifiques permettent de faire une conclusion logi-

que que le peuple qui a passé du bouddhisme à la foi en Dieu, au culte du feu et après au christianisme n'a jamais accepté ces religions par la force. Et le passage du christianisme à l'islam n'a pas été fait par la force non plus. On sait que tous ces remplacements avaient été faits seulement parce que l'une de ces religions était plus progressive que l'autre. Mais ici, il faut noter particulièrement certaines questions. Une de ces questions c'est que sur le territoire de Karabakh on avait eu historiquement une bonne attitude à l'égard de tous les religions. Ce processus est prouvé par les vestiges matériels découverts lors des fouilles archéologiques. L'étude de la tradition d'enterrement de type de kourgane, des tombeaux de cruche en argile et de boîte en pierre, des idoles enterrées, des pierres-signes portant des images en forme de croix nous permet de dire tout ça. Même au Moyen âge primaire un des centres du christianisme au Caucase Sud avait été Barda - l'ancienne ville et la ville centrale de Karabakh. Le trône du catholicos chrétien albanais se trouvait à Barda. A la lutte qui avait lieu entre les courants religieux chrétiens au début du Moyen-âge primaire (le mouvement de Yakhoubilik, l'activité de Békir-le catholicos albanais), le courant d'opinion idéologique était centralisé à Barda aussi. D'après les informations données par les sources on voyait des temples albanais chrétiens aussi à coté des mosquées musulmanes.

On trouvait un cas progressif de l'acceptation de la religion d'islam qui venait d'apparaître en Albanie où il existait le christianisme. Tout d'abord, c'était lié avec le contact intime de Barda qui était la capitale du pays, un des centres économiques et commerciaux internationaux, avec les processus qui se passaient dans le monde, deuxièmement c'était lié avec la prise d'un grand sens spirituel de l'islam.

LES PARTICULARITÉS D'URBANISME ET DÉCORATION D'ART DE KARABAKH

Les monuments et les débris de destruction qui existent sur le territoire de Karabakh permettent de suivre la liaison entre les constructions albanaise chrétienne et après celles d'Orient musulman, la culture de construction de cette époque, les types d'architecture et d'art et la succession d'évolution.

Les matériels de construction – les supports en pierre de colonne, les chapiteaux, les tuiles etc. découverts lors des fouilles archéologiques effectuées à Karabakh permettent de comprendre la culture d'urbanisme de l'époque antique. Les recherches font voir qu'à cette époque-là les constructions sont continuées en forme ronde héritée de type de Parphie antique et en forme de contour rectangulaire en conformité de la tradition de Rome.

Les informations des sources écrites connues sur l'histoire de Karabakh et les monuments – les débris de forteresse et d'autres constructions, les matériels de construction, les monuments historiques et culturels au-dessus du sol étudiés par les fouilles, jouent un grand rôle pour comprendre la culture matérielle de type urbaine.

L'information donnée par des sources antiques sur l'existence des villes antiques sur l'ancien territoire de Karabakh- en Outi et en Arsakh est confirmée par les études archéologiques effectuées à Barda, à Govourgala (Aghdam), à Garakopektépé (Fizouli), dans le local d'habitation d'Ergi (Aghdjabédi).

Seulement, une des anciennes villes de Karabakh fondée à l'époque antique la ville de Barda a intensivement continué sa vie jusqu'aujourd'hui.

La ville de Barda s'est formée à l'époque antique, a passé des étapes d'évolution au Moyen-âge, a reflété les spécificités de la culture urbaine - l'urbanisme, le niveau de vie quotidienne de la population de ville, le développement de toutes les types de métier, et aussi a vu le progrès de la culture matérielle.

Les autres villes (Aghdam, Tartar, Aghdara, Kelbadjar, Khodjavand, Choucha, Khankendi, Fizouli, Djebraïl, Aghdjabédi, Latchine, Goubadly, Zanguélan) qui sont sur le territoire de Karabakh ont été urbanisées au Moyen-âge.

Le développement culturel dans la construction et à l'urbanisme avait pris un grand essor au Moyen-âge. Les bâtiments de structure simple décorés par les arabesques géométriques et végétaux sont des exemples culturels qui reflètent l'héritage culturel de son époque. Les arabesques géométriques et végétales ne sont pas utilisées seulement dans la construction, ils sont utilisés aussi pour la fabrication des objets de la vie quotidiens et les borderies dans le textile.

Les motifs de décoration formés au cours de coloration et broderie des produits de soie dont on avait commencé à produire en grande quantité sur le territoire de Karabakh au Moyen-âge primitif, en étant perfectionnés par le peuple, ont été utilisés jusqu'aux derniers jours. Même la tradition de culture avait joué un grand rôle dans la formation des métiers d'art au Moyen-âge développé. Ce n'est pas par occasion que Nizami Gandjavi avait décrit les images qui étaient sur les tissus colorés en soie.

Il faut noter que les images de paon qui étaient à la mode pendant certains temps, en étant simplifiés sont devenus des ornements «bouta» (ramages) connus dans le monde d'Orient. Au XIIe siècle Nizami Gandjavi - le grand poète d'Azerbaïdjan, avait noté aussi, que les images de paon étaient le motif d'ornement principal chez les peuples turcs. Dans son poème «Iskendername», le poète, en décrivant le palais de Nuchabé à Barda, avait parlé plusieurs fois des images de paon dessinées sur les tissus de soie et de leur appartenance aux peuples turcs.

Plus tard, ces motifs ont été appliqués dans le domaine de tapisserie. Hamdoulla Gazvini - l'historien donne une information sur la popularité des tapis multicolores de Karabakh (Barda) dans le marché mondial.

LE RÔLE DE MÉTIER DANS LE DÉVELOPPEMENT DE LA CULTURE MATÉRIELLE À KARABAKH

Si le développement de la société est mesuré aussi par le niveau de la production des richesses, il faut valoriser les faits historiques et les trouvailles archéologiques sous cet aspect. Les outils métalliques découverts lors des fouilles archéologiques sur le territoire de Karabakh consistent des haches, bouts d'araire, marteaux, faucilles, bêches, fourches, couteaux, coupe-lets, moulins à bras, poids, angles, piquets, alènes et d'autres instruments tranchants, perçants, de rabotage datés de différentes époques archéologiques historiques. Leur production est plus hautement appréciée par rapport au métier. Ayant une valeur spécifique, chacun de ces outils est aussi un exemple de culture matérielle.

Lors des fouilles archéologiques effectuées dans les différents sites de Karabakh on a découvert en grande quantité de produits en verre. Les produits en verre découverts dans toutes les couches datée de l'antiquité jusqu'à la dernière époque du Moyen-âge consistent de vaisselles de table, comme des pialas (tasses évasées), verres à pied, salières, assiettes, cruches, pots, des objets coniques, entonnoirs, matras, flacons de parfum et petites bouteilles de médicament de petite volume, des objets de bijou de différents types, comme des boucles d'oreille, colliers, anneaux, bracelets. Lors des fouilles archéologiques effectuées à Barda, Amaras et à Govourgala on a découvert des matériels de production de verre, des déchets de verre et même des outils de production. Les recherches montrent que les artisans de verre de Karabakh en utilisant les différentes méthodes de production des produits en verre avaient produit des produits de haute qualité.

En utilisant du cuivre, de l'or, de l'argent et de l'étain on avait fabriqué des différents types d'articles de bijouterie. Les

articles de bijouterie comme les anneaux, bracelets, boucles d'oreille, boutons etc. fabriqués des métaux précieux découverts lors des fouilles archéologiques se distinguent par leur finesse et leur beauté.

Nizami Gandjavi avait décrit les bijoux et les habits décorés des femmes dans son poème «Iskendernamé».

Quand les produits de bijouterie syrienne, chinoise et Indienne parcouraient dans les marchés du monde les produits de bijouterie de Karabakh y avaient aussi leur place.

L'apparition et le développement du textile à Karabakh où on produisait la laine, la soie et le coton, comme partout en Azerbaïdjan, était inévitable. En dépendant de la tradition d'art et de la matière première (laine, soie, coton etc.) sont tricotés des objets de décoration et de la vie quotidienne par différentes méthodes.

Le type de tapis de Karabakh qui se distingue par ses teintes et l'originalité de ses dessins et qui ont l'avantage par ses particularités d'art et de technologie garde toujours sa popularité mondiale, parce que la même tradition de culture n'a pas perdu son influence sur lui.

Le tricotage de tapis, de grand tapis (palaz, kilim, khaly) avait occupé d'une place particulière. Les produits de tapis – les tapis laineux (khaltcha, khaly, gébé) et les tapis non laineux (palaz, kilim, djédjim, soumagui, zili) qui occupent une place principale parmi les types d'arts décoratifs qui reflètent le matériel de la culture à Karabakh au XVIIIe siècle, s'étaient répandus largement. Les tapis laineux de Karabakh se distinguaient par la finesse de leurs dessins et la richesse des leurs couleurs. Les tapis non laineux à composition et à sujet tricotés faits à Karabakh sont les meilleurs exemples des tapis de l'Azerbaïdjan.

Les tapis de Karabakh ont gardé sa popularité jusqu'aujourd'hui. Les tapis qui appartiennent au groupe de tapis de Karabakh se distinguent par leurs noms et leurs dessins. Les tapis de

Karabakh se divisent en trois groupes: le premier groupe- les tapis de Barda et ceux de Aghdjabédi, le deuxième groupe-les tapis de Choucha, le troisième groupe – les tapis de Djabraïl.

Les tapis de «Barda», «Khangarvand», «Aran», «Godja», «Tchalabi», «Bouynouz», «Daryanour», «Atçhma-youmma», «Chabalid bouta», «Balig» appartiennent au groupe de Barda. Au groupe de tapis de Choucha appartiennent les tapis de «Malybeyli», «Lampa», «Bagtchadagullar», «Boulout», «Sakhsidagullar», «Nalbaki gul», «Gul yaylig», «Moundjoug» et «Zarmakhmar». Et les tapis de «Khanlyg», «Garagoyounlou», «Goubadly», «Kurd», «Gasimouchagy», «Bahmanly», «Mougan», «Talich» appartiennent au groupe de Djabrayl.

A partir du XVIIIe siècle le métier de tapisserie de Karabakh avait été centralisé dans la ville de Choucha et avait commencé à se développer sur une grande échelle.

L'ancienne tradition avait été intensivement continuée dans le métier de tapisserie. Le savant géorgien Y.Zedgenidzé qui avait été à Choucha en 1886 avait écrit: «On peut dire que tous les tapis sont produits dans les familles azerbaidjanaises. ...Les Arméniens doivent apprendre à faire des tapis chez-eux».

LES BASES POLITIQUES DE LA CULTURE ALBANAISE SUR LE TERRITOIRE DE KARABAKH

Pour la première fois les Albanais de Caucase sont rappelés dans les sources, en rapport avec les événements du IVe siècle avant notre ère. L'Etat d'Albanie de Caucase est apparu à la fin du IIIe et au début du IVe siècle avant notre ère. C'était la tribu d'archakys albanais qui gouvernait l'Albanie au premier siècle de notre ère. A ce temps là, la frontière sud de l'Albanie passait le long de la rivière Araz. Gardman, Sakasséna, Outy, Arsak, Paytakaran, Cissakan étaient les territoires historiques de l'Albanie.

Les sources écrites ont gardé des preuves irréfutables sur la langue et l'écriture de l'Albanie de Caucase. Au début du Ve siècle on a établi l'alphabet albanais en Albanie et on a commencé à l'utiliser dans l'écriture. On considère que c'était la nouvelle forme de l'alphabet albanais utilisé au début du siècle et cet alphabet a été utilisé dans l'écriture officielle. Le découvert des objets ayant les écritures albanaises dans beaucoup de monuments qui se trouvent sur le territoire de Karabakh et même à Minguétchévir qui est non loin de cette zone, c'est une information très importante sur la spécificité de la culture d'écriture.

La littérature primitive albanaise a été créée dans une situation avantageuse historique, a fait de progrès quand il existait un Etat indépendant albanais et quand l'Archak et après le grand Gouverneur de l'Albanie la dinastie de Mehran qui les ont remplacé, étaient au pouvoir et se développait.

«L'Histoire d'Albanie «de Moïsey Kalankatly concernant les traditions littéraires albanaises de cette époque, l'Elégie de Davidaki - le poète du VIIe siècle, les lois d'église qui sont des sources juridiques albanaises (les lois des assemblées d'Aquen de 488 ans et de Barda de 705 ans) sont des sources narratives qui sont restés jusqu'aux nos jours.

Parmi ces sources, «L'Histoire d'Albanie» de Moïsey Kalankatly est très importante pour étudier la géographie historique et l'ethnologie, l'histoire de la culture socio-économique, politique, idéologique et culturelle de l'Azerbaïdjan.

Moïsey Kalankatly était le contemporain de Djavanchir, le gouverneur puissant d'Albanie. Cette période était justement considérée une période de reprise politique et culturelle de l'Albanie. Djavanchir a réussi de réunir l'Albanie, avec son talent militaire, sa politique sagace et habile, sur son territoire fixe - de Araz au Sud jusqu'à Derbend au Nord. Il pratiquait une politique interne et externe indépendante et en désirant de voir, sans doute, le progrès de son époque sur un monument écrit spéciale, avait demandé Moïsey Kalankatly d'écrire le livre «L'histoire de l'Albanie». Cette œuvre a une valeur très importante pour étudier la géographie historique, l'histoire économique, sociale et ethnique de Karabakh.

LES PARTICULARITÉS PRINCIPALES DES MONUMENTS CHRÉTIENS DE KARABAKH

Outre les monuments archéologiques on a étudié un grand nombre de monuments chrétiens au-dessus du sol sur le territoire de Karabakh. Ils consistent des temples construits des briques crues, cailloux, calcaires, et plus tard des briques. On a commencé à construire des monuments de ce type au Moyen-âge primitif et on a continué au Moyen-âge. On avait rencontré les monuments pareils sur le territoire de Karabakh, surtout à Barda, Aghdjabédi, Aghdam, Fizouli, Aghdaré et aussi à Latchin et Kelbadjar. Les temples les plus populaires parmi eux sont Gandjassar, Amarasse et Yelisey. Il faut noter aussi que les monuments chrétiens albanais existent aussi sur les territoires de l'Azerbaïdjan (à Gabala, Nakhitchévan, Mindjéchévir, Chamakhy).

Malgré les prétentions des arméniens, on a prouvé maintes fois, que ces monuments sont d'origine albanaise, n'ont aucune liaison avec les arméniens.

L'auteur de l'opinion – «les arméniens sont, sans doute, des éléments étrangers sur le territoire de Karabakh», I.H.Aliyev, le savant historien connu, l'académicien, avait produit son opinion en se basant sur les recherches historiques, archéologiques et anthropologiques. L'académicien note : «c'est prouvé sans ambiguïté par les recherches d'Odontologie qui est un moyen important pour la solution des problèmes de caractère historique». Donc, en examinant les os de dent et de menton des anciens hommes vécus dans la partie de montagne de Karabakh on avait appris que les hommes qui y vivaient historiquement n'a aucun attachement ethnique avec les arméniens actuels. A l'aide de ces examens on a prouvé que les anciens habitants de Karabakh étaient les ancêtres des azerbaïdjanais actuels. Les prétentions des arméniens à l'héritage culturel qui est sur le territoire de Karabakh sont dénuées de fondement.

La seule preuve d'après laquelle on tente de considérer les monuments de Karabakh aux arméniens, ce sont les écritures au-dessus de ces monuments, mais elles ne peuvent pas être une preuve pour prouver l'appartenance ethnique de ces monuments. Dans la littérature scientifique c'est noté bien que le territoire de l'Albanie avait été sous le pouvoir des dynasties d'Archaky au Ier- VIe siècle, de Mehranie jusqu'au début du VIIe-VIIIe siècle. Au cours de cette période c'était l'écriture albanaise et la langue albanaise - d'arran qui dominaient. Là-bas on n'avait pas besoin de la langue arménienne et il n'y avait pas de places pour elle. Et les écritures arméniennes qui sont sur les monuments sont, en règle, des traces mises plus tard pour les falsifier.

Depuis longtemps il existe un point de vue chez les historiens arméniens que le territoire de Karabakh de Montagne est une partie intégrante de l'Arménie. La base de cette mesure planifiée et « constante » est mise par les savants arméniens (M.Tchamtchian, K.Chahnazaryan, I.Emin, K.Patkanov etc.) au centenaire passé. Tous les historiens orientalistes sont à la même position jusqu'au maintenant.

A la différence des arméniens, les habitants principales de cette région étaient, d'après leurs origines, leurs langues et leurs cultures, les différents groupes ethniques turcs et d'autres de Caucase vécus au cours des milliers d'années entre le Grand Caucase et l'Araz.

Le croisement en quantité des éléments arméniens est lié avec la mise d'un abri à la disposition des arméniens étrangers (au XIXe siècle), et plus tard, avec l'autonomie donnée à l'époque du pouvoir Soviétique.

Il est connu qu'il n'y avait jamais eu tant d'arméniens jusqu'au XIXe siècle à Karabakh de Montagne. Le monument monté par les arméniens eux-mêmes en 1978 à l'honneur de la transmigration (de la ville de Magara de l'Iran) de 200 familles (familles arméniennes) à Karabakh, dans le village de Magara du district de Aghdara (Mardakert) de Karabakh de Montagne, manifestement le prouve.

L'ATTACHEMENT DU CARACTÈRE D'ARCHITECTURE, DE CONSTRUCTION DES TEMPLES ALBANAISES AVEC L'IDÉOLOGIE RELIGIEUSE SUR LE TERRITOIRE DE KARABAKH

L'existence des différentes religions sur le territoire de Karabakh avait exercé une grande influence à la vie sociale de la société. Elle avait joué un certain rôle non seulement dans la vie quotidienne des gens, dans leur monde spirituel, mais aussi dans le style d'urbanisation, dans la structure et la planification des bâtiments publics et religieux, des complexes de construction aussi. En se fondant sur ça, comme partout de l'Azerbaïdjan, l'existence de l'islamisme et le christianisme et le remplacement l'un de l'autre à Karabakh aussi s'était reflété dans la culture de construction.

Il faut noter, que l'architecture du IIIe-VIIe siècle avait ses particularités. A cette époque-là l'urbanisme avait pris un essor, les bâtiments d'habitation et d'adoration avaient été construits, les unités d'arrosage et les ponts avaient été montés.

On avait construit beaucoup de monuments chrétiens sur le territoire de Karabakh (Amaras à Karabakh de Montagne, Gouvorgala à Aghdam etc.) et dans les autres endroits de l'Albanie (le village de Goum du district de Gakh, le village de Boyuk Amidli du district de Gabala, Minguétchévir). On avait construit un bâtiment à trois paires de colonnes de style de basilique à trois nefs dans une campagne Tazakend du district d'Aghdjabédi, un temple en forme de basilique à trois nefs, à l'abside de trois demi-cercles à Barda.

Ici, le monastère d'Aghoglan – le temple albanais – une grande érection de basilique qui se trouve dans la partie de montagne de Karabakh, provoque aussi l'intérêt. La basilique est construite à la rive gauche de la rivière d'Agoglan – dans la vallée de «Mugaddas» (saint) et elle se trouve dans le centre de la

place de ville antique. Cette érection est reconstruite, refaite plus d'une fois, mais ses formes primitives ne sont pas restées au fond. Le monastère d'Aghoglan qui présente la formation du nouveau type des basiliques albanaises est daté de la fin de Ve siècle – du début de VIe siècle.

D'après l'information des historiens du Moyen-âge primitif, le gouverneur de l'Albanie, Momin Vatchagan III faisait une grande attention à la construction des temples. Le complexe de temples de Saint Yelissey occupait d'une place spéciale parmi ces bâtiments.

Il faut noter qu'en Albanie de Caucase, le type des bâtiments d'adoration - les basiliques à un nef le plus rependu, avait été apparu pendant la période de christianisme primitif.

Les temples oblongs, sans coupole avaient été les premières temples de l'Albanie. Seulement six monuments de ce type sont étudiés jusqu'à maintenant. On a découvert quatre de ces monuments à Minguétchévir, un dans le complexe de monastères de Khotavend (district de Kelbadjar) et l'autre sur le site de l'ancienne ville qui s'appelle Govourgala (le temple découvert à Govourgala-dans le village de Sofoulou du district d'Aghdam est daté du VIe-VIIe siècle).

En 1970, lors des fouilles archéologiques effectuées à Barda on a découvert un temple de longueur de 11 mètres, de largeur de 6 mètres, les colonnes construites de pierres et de briques, à mur épais, daté du VIIe siècle. On considère que ce monument est un grand temple faite construit en deux ans à Barda par Djavanchir dont M.Kalankatly notait dans son livre «L'histoire de l'Albanie».

Les ruines d'un des plus grands lieux d'habitation de type de ville du Moyen-âge primitif est le monument «Govourgala» qui se trouve dans le village Boyahmadli du district d'Aghdam. Etant un lieu d'habitation de type de ville du Moyen-âge primitif, «Govourgala» est un monument qui occupe une position de

passage entre les villes et les campagnes. Le temple chrétien (albanais) construit des pierres blanches à Govourgala est un meilleur exemple pour caractériser son architecture. L'autel qui consiste en une pièce spéciale et se trouve dans la partie Est du monument est en forme d'ellipse. Les explorateurs ont découvert que le temple avait quatre portes. Le plancher est pavé par des pierres taillées plates. On a découvert un tombeau de coffre en pierre dans le temple. D'après l'écriture au-dessus du couvercle du coffre le frère du gouverneur de l'Albanie Hammam était enterré là.

A Govourgala on avait découvert encore les débris des plusieurs habitations. Les fondations de ces bâtiments quadrangulaires sont bâties des cailloux, mais la partie supérieure est bâtie des pierres blanches.

Govourgala est considéré les ruines de la ville d'Alouen qui était populaire comme la résidence des gouverneurs de l'Albanie. Au moyen-âge Alouen était située sur la route de commerce qui allait de Barda à Dabila (Dvine).

Ici, il faut noter ça aussi, que depuis que le christianisme était accepté comme une religion officielle en Albanie il avait paru les nouvelles formes de l'architecture de vie quotidienne. La culture de construction du IVe -VIIe siècle était formée à la façon de l'architecture chrétienne. L'existence des autres différents effets religieux sont reflétées dans les formes de construction et des objets de la vie quotidienne.

Les recherches montrent que les villes parues sur le territoire de l'Albanie appartenaient à l'Azerbaïdjan et à ses aborigènes et on y avait construit des différents bâtiments en conformité des styles d'architecture du culte du feu à l'époque antique, du christianisme aux premières millénaires du Moyen-âge. Le découvert des débris des constructions qui sont un des attributs des constructions de ville de l'époque antique à Karabakh, la ressemblance de ces matérielles de la culture avec les exemples décou-

verts dans les autres monuments archéologiques de type de ville donne une nouvelle sur l'existence des anciennes relations culturelles.

En excavant on a étudié des foyers de production, les écritures albanaises et de Pahlévi, les idoles en pierre, les fours de potier, les verreries et les cimetières à Karabakh (Fizouli, Aghdam, Aghdara, Khankendi). Outre cela on avait découvert des idoles en pierre, des statues datés de différentes époques, qui avaient des places importantes dans la vie sociale des villes et sur lesquels étaient gravés des écritures et des signes spéciales. Il est connu aussi que ces idoles étaient éparpillées plus à l'époque antique et au Moyen-âge primitif.

A Karabakh, les idoles en pierre sont trouvées surtout sur les territoires des districts de Fizouli, Aghdam, Tartar et Barda. Les idoles en pierre se diffèrent des idoles en argile d'après leurs tailles. Elles étaient faites à l'hauteur d'homme. Comme on avait utilisé de ces idoles comme des pierres pour couvrir les tombeaux, de temps en temps, elles étaient entassées et enterrées dans un endroit et lors des fouilles archéologiques, elles étaient découvertes (village d'Arazyaglavendi du district de Fizouli).

Les objets faits de métal sont aussi intéressants comme les matérielles de la culture de cette époque. Les objets métalliques datés du IVe-Ve siècle se distinguent par leur qualité technique, par l'application harmonieuse, d'après le sujet et la méthode, des moyens littéraires locaux et occidentaux (Rome et Byzance). D'après l'opinion des savants, cette application qui donne une nouvelle qualité aux objets diffère les produits d'art albanais des produits de Sassani, d'Iber voisins etc.

En décrivant le palais de Djavanchir, Moïsey Kalankatly donne une information, comment on avait utilisé les styles d'art locaux : «Il a fait décorer partout-de la coupole jusqu'au seuil, avec les images, a fait coller entièrement les tissus en soie sur les

murs, a fait argenter la porte de sa chambre à coucher, a donné l'ordre de graver les dessins au-dessus».

La pièce de musée du musée d'Ermitage de la ville de Saint-Pétersbourg – l'amulette en bronze de 35,6ms d'hauteur ayant l'image de Djavanchir, le gouverneur de l'Albanie, est accepté comme le produit des maitres locaux par les explorateurs.

Ainsi donc, les matériels archéologiques, autrement dit, tous les petits où grands objets, les matériels de construction, les objets de la vie quotidiennes, les vaisselles de table, les bijoux qui sont des exemples de la culture, et par leur mode de production, et encore par la gravure des images et dessins glyptiques reflètent les particularités, le niveau et les spécificités de développement de la culture antique qui avaient occupé une place à la vie des gens.

On a défini que les matérielles de la culture datées de la période d'établissement de l'Etat d'Albanie, surtout l'art qui avait fait un progrès sur l'art antique, avait enrichi la culture avec les nouvelles qualités en conformité de la nouvelle situation historique. L'art de cette époque avait coupé, pour la première fois dans l'histoire, la chaîne de l'imagination religieuse, avait apporté des particularités laïques et optimistes à ce métier.

LES SPÉCIFICITÉS DES MONUMENTS ALBANAIS SUR LE TERRITOIRE DE KARABAKH

Il faut noter, qu'un grand nombre d'«historiens arméniens qui considèrent le Caucase Sud être un ancien terrain de la nation arménienne, en profitant longtemps de la partialité chrétienne en période soviétique, avaient essayé de présenter tous les monuments chrétiens albanais comme «les monuments arméniens». Même (soit disant, en utilisant des anciennes sources), ils ont essayé de prouver que les zones qui sont entre les fleuves d'Araz et de Kur sont «les anciens terrains arméniens» et l'héritage de culture est la culture arménienne. Quoique, les arméniens n'ont jamais vécu d'une façon compacte non seulement sur le territoire dont on parle, mais en gros dans le Caucase les derniers temps. L'opinion de l'existence des traces de culture historique des arméniens est aussi une idée falsifiée.

L'étude de l'histoire, l'archéologie et l'architecture des monuments de différents types et datés des différentes époques permet de mettre en lumière un bon nombre de leurs particularités importantes du christianisme albanais.

Les monuments de culture de l'Albanie concernant le christianisme se divisent en différents groupes tels que des monuments d'architecture, des pierres de signe, des monuments funéraires, des monuments épigraphiques etc.

En se basant sur les études on peut dire que tous les types de l'architecture appartenant au christianisme oriental ont été développés. La construction d'église distinctive pour le christianisme primaire albanais était le temple qui avait une halle d'adoration oblong à une nef. Au bout Est de l'halle d'adoration oblong de ces temples se trouvait la partie d'autel semi-circulaire. Les toits des temples de tels types étaient couverts de doubles pierres simples. On avait rencontré ce type de temples à Aghdam, à Kelbadjar et à Mindjetchévir.

A partir du VIe-VIIIe siècle on avait commencé à construire des basiliques à vaste surface. Ces temples se distinguaient fondamentalement de ceux de précédents par leurs structures de plan. Car, les basiliques, étant construits à la direction ouest – est, sa partie était complétée par l'apside semi-ovale et cette partie devenait en autel du temple. La grande halle des basiliques se divisaient en plusieurs parties-nefs par les chaînes de colonnes. On faisait des ressauts de semi-coupoles à l'est de chaque nef en conformité de l'ensemble générale. Le ressaut qui était au milieu jouait le rôle de grand autel noté et les ressauts latéraux jouaient le rôle de vestiaire.

Les toits des basiliques se distinguaient aussi. Les coupoles de leur partie centrale étaient complétées par un ressaut. A coté ouest des basiliques, on montait un local de sonnette au plafond sur les colonnes spéciales.

Dans le style de construction chrétienne de l'Albanie, l'architecture appelée «des temples ronds» était éparpillée aussi. La forme la plus populaire de l'architecture chrétienne de l'Albanie était la cellule. Les cellules construites sur les routes de caravane étaient les petits temples et en même temps elles étaient des constructions mémorielles. On peut rencontrer et les cellules sans autel, et les cellules à autel sur le territoire de l'Albanie. On décorait les murs des cellules, en règle générale, avec les pierres de signe ayant des images fines au-dessus. Les constructions à structure la plus complexe étaient, d'habitude, dans les monastères. D'après la calculé approximative, il y avait 30 monastères en Albanie au moyen-âge primaire. Quelques-uns d'entre eux étaient sur le territoire de Karabakh.

Il faut noter qu'on avait déjà commencé à réaliser rationnellement une politique d'arménisation par les différents moyens à Karabakh. On l'effectuait en faisant disparaître les monuments de culture et en les changeant. Les premiers temps les arméniens qui essayaient d'effacer les traces des monuments chrétiens albanais

en les détruisant sur les zones où ils s'étaient installés en y émigrant, plus tard, en comprenant que ça ne donnerait pas un profil, ils avaient fait preuve d'initiative de les substituer à leur culture. Car, ils présentaient tous les monuments, les tapis, les temples albanais comme les monuments de culture arménienne. En réalité, le monument albanais diffère complètement du monument arménien. Les spécificités des temples albanais dont nous avons donné leur commentaire au-dessus sont des preuves pour ça.

Les tapis albanais diffèrent aussi fondamentalement des tapis arméniens. Les études avaient prouvé que l'apparition et le développement de l'art chrétien primaire de l'Albanie de Caucase étaient allés par la voie originale. Ici il s'agit des tombeaux chrétiens et musulmans et des monuments en pierre sur lesquels sont gravés les symboles des rituels qui avaient été existés jusqu'au christianisme. Comme beaucoup de centenaires qui ont écoulé, les figures qui étaient sur les pierres en croix faites, tout d'abord sous deux, plus tard, sous trois pouvoirs religieux, sont des symboles de rituel gravés sur les centaines de pierres. Et tout ça démontre à l'évidence que la pierre en croix, le tumulaire et la pierre de signe diffèrent de la croix arménienne.

Sur les pierres en croix albanais, les formes décoratives se rencontrent. La particularité principale des pierres en croix est qu'elles ne sont pas seulement des croix, elles sont en même temps des figures en pierre faites artistement, à affectation déterminée. D'après leurs sens, ces croix sont liées aux rituels d'avant le christianisme et s'approche de l'arbre de vie - l'image de la croix. En suivant la spécificité des pierres en croix chrétiens et des pierres tombales musulmanes de l'Albanie on peut expliquer la régularité des pierres tombales à l'inscription bouddhiques.

Les pierres en croix albanais qui sont à Karabakh font un groupe original soumis aux lois religieuses et d'art avec leurs cer-

taines lignes locales importantes, le placement des fois d'avant le christianisme et les forces d'univers sur tous les pierres gravées albanaises. La croix albanais possède des signes qui réunissent les signes des fois d'avant le christianisme et de la connaissance de l'univers. Toutes ses compositions sont décrites comme des symboles de liaison entre la terre et le ciel, de soleil, de lumière et de productivité.

Donc, les études montrent clairement que la culture matérielle et spirituelle de Karabakh est une partie constitutive de la culture matérielle et spirituelle de l'Azerbaïdjan et donne une base pour prouver que les opinions opposées sont sans fondement.

LES TRADITIONS DE CRÉATION DE L'HÉRITAGE DE LA CULTURE SPIRITUELLE DE KARABAKH

En Azerbaïdjan (en Albanie), l'inscription indépendante albanaise consistant de 52 lettres (l'inscription arménienne consiste de 32 lettres) avait été apparue au moyen-âge primaire (Ve siècle). Durant de l'existence de l'Etat d'Albanie, malgré les obstacles apparus, les fictions inventées par les différents éléments étrangers, l'alphabet albanais, l'inscription albanaise sont connus comme des monuments de notre peuple, liés au nom du peuple à qui ils appartiennent.

Au Ve siècle, le gouverneur albanais avait ouvert des écoles à Barda pour donner l'instruction, apprendre des connaissances aux enfants des aristocrates. Moïsey Kalankatly fait savoir: «Le gouverneur de l'Albanie (Vatchagan III-487-510) a rassemblé des professeurs pour donner des cours et il a fait venir les enfants des prêtres et des personnes des autres catégories dans ces écoles».

La même source donne des informations sur les écoles ouvertes à Barda et sur les conditions d'instruction : «Vatchagan a donné l'ordre de rassembler les enfants des sorciers, des magiciens, des prêtres bouddhistes, des pleureurs et envoyer à l'école et à leur apprendre des cultes religieux. Il a ordonné les garçons de se réunir tous ensemble dans son village de Roustak, il a alloué une bourse d'études pour eux, a nommé un chef d'école, a ordonné d'apprendre le christianisme. Quand il venait dans les villages il allait souvent aux écoles, rassemblait les enfants des magiciens et des prêtres bouddhistes autour de soi, ordonnait les personnes qui tenaient à leurs mains des livres ou des tableaux parmi les gens qui l'entouraient, de lire à haute voix l'un à l'autre. Dans ces cas-là, il était tellement heureux qu'il ne pourrait pas être plus heureux s'il trouvait un grand trésor».

Les livres religieux apportés dans le pays ont été traduits en albanais, et écrits avec l'alphabet albanais. L'œuvre du poète grecque connu «Iliade» et l'œuvre de Vergilini «Enéide» ont été traduits aussi en albanais. Malheureusement aucun de ces œuvres qu'ils étaient en albanais ne sont pas gardés jusqu'aux nos jours.

Après le déménagement du catholicos albanais à Barda, les ecclésiastiques qui étaient dans toutes les régions de l'Albanie et d'autres personnes religieuses à grade, en y rassemblant, s'occupaient régulièrement de résoudre les problèmes religieux et d'autres. D'après les informations des sources, il y avait beaucoup de temples chrétiens en Albanie à cette époque-là. En rapport avec ça, le contrôle et la gestion de l'exécution des lois religieuses et de leur propagande étaient organisés à Barda.

Le catholicos albanais Viro avait été connu grâce à ses activités laïques et religieuses dans l'histoire de culture spirituelle de Barda et en même temps, grâce aux propres qualités. Dans le livre «L'Histoire de l'Albanie» est particulièrement noté qu'il connaissait les différentes langues, s'occupait des affaires qui servaient la science, la connaissance, avait un discours clair et harmonieux, avait appris la philosophie, était au courant des autres connaissances scientifiques.

On avait fait attention spéciale au développement de l'instruction, de la science et de la culture au temps du gouverneur albanais Djavanchir.

Djavanchir avait créé une bonne condition pour le développement de la culture. Il avait rassemblé les savants, les architectes, les meilleurs maîtres dans son palais, avait réussi de faire développer le pays, y compris Barda, l'ancienne ville de la région de Karabakh. Barda était devenue politiquement une ville importante et en même temps, avait fait de progrès économique et culturel au temps du pouvoir de Djavanchir.

Au temps du pouvoir de Djavanchir, on avait commencé à écrire l'œuvre très importante comme «L'histoire de l'Albanie «qui est la plus grande et précieuse source pour les études de l'époque antique de l'histoire de l'Azerbaïdjan. Son auteur avait vécu sur le territoire de Karabakh et avait écrit les informations importantes sur son histoire sociale, économique et culturelle dans cette œuvre. Tout d'abord, cette œuvre avait été écrite en albanais et après traduite aux autres langues.

Devdek, qui avait dédié une poésie en style d'élégie dédiée à la mort du gouverneur de l'Albanie – Djavanchir. est considéré comme un des premiers poètes qui écrivaient en albanais.

Cette poésie qui consiste de plus de trente couplets est composée avec un goût littéraire de haut niveau.

En faisant entrer les décisions de l'assemblée chrétienne albanaise d'Aquen datée de 488 et celles de chanoine du congrès de Barda daté de 705 dans les rangs des exemples des traditions historico-littéraires, nous pouvons voir la grandeur du contenu des exemples d'histoire spirituelle.

Le catholicos albanais Békhir avait eu une bibliothèque riche à Barda. Cette bibliothèque avait été faite disparaître en la faisant jeter dans la rivière Tartar à cause de vénalité des partisans de la secte grégorienne arménienne.

L'EXTENSION DE L'ISLAMISME ET LA FORMATION DE L'HÉRITAGE DE CULTURE SPIRITUELLE SUR LE TERRITOIRE DE KARABAKH

L'acceptation de la religion d'islam avait été le début de la nouvelle époque en Albanie (en Azerbaïdjan). Après peu de temps, dans tous les coins du pays, y compris, à Barda, considérée la mère de l'ancienne ville de Karabakh-Arran, on avait mis fin aux anciennes prières. L'islam qui était nouvelle et progressive dominait toutes les autres religions.

Tant que la domination du califat prend la force, on avait commencé à écrire les livres scientifiques et littéraires, en général, toutes les œuvres en arabe et les écoles chrétiennes étaient remplacées par les madrasas musulmanes. Partout on avait construit des mosquées et avait commencé à reconstruire les villes en nouveau style comme les pays du Proche Orient.

En rapport avec l'élargissement du califat, il y avait une nécessité de l'apparition des nouvelles connaissances scientifiques pour résoudre les problèmes sociaux et politiques.

Une dizaine de penseurs connus sous les pseudonymes «Bardaï» et «Karabakhi» étaient devenus éminents à ce temps-là et les informations sur leurs noms, personnalités et œuvres étaient devenues une histoire.

Le changement de la condition sociale en Azerbaïdjan avait reflété dans la culture spirituelle aussi. Malgré l'instabilité et la tension de l'état dans le domaine politique, l'économie avait développée à cette époque-là, la science, la littérature et l'art avaient eu une vraie période de progrès. A cette époque-là on préférait les sciences religieuses dans les pays musulmans, mais on faisait bien attention au développement des autres sciences aussi, comme la philosophie, la logique, les mathématiques, l'astronomie, la musique etc. Les personnes qui voulaient apprendre les sciences, ils les apprenaient des grands penseurs dans les centres

de culture de l'Orient. Dans les sources de Moyen-âge, il y a des informations sur leurs noms, leurs éducations, leurs œuvres, leurs professeurs influents et leurs élèves.

Des villes couvertes par l'islam, les personnes qui connaissaient l'arabe, avaient l'intérêt à la science, à la culture et à l'art allaient dans les centres de culture de l'Orient, perfectionnaient leurs études et leurs connaissances, quelques-uns rentraient dans leur patrie, un grand nombre de ces gens soit restaient dans les villes où ils faisaient leurs études, soit allaient travailler dans les autres pays musulmans. Dans les sources sont mentionnés un grand nombre de personnes de Karabakh qui avaient travaillé dans les grands centres de culture du Proche-Orient et de l'Asie Centrale comme Bagdad, Caire, Damas, Chiraz, Hérat, Nichapour, Chach (Tachkent).

D'après l'information reçue des sources, un grand nombre de savants connus de Barda avaient créé beaucoup d'œuvres de valeur sur la loi, la philosophie, la linguistique et sur les autres sciences. C'est un fait historique que les penseurs d'Azerbaïdjan - de Karabakh avaient un rôle spécial à la formation des savants, dans les pays du Proche Orient et de l'Orient Central où était étendu l'islam. Par exemple, (en 913) Abulgacime Batrani avait écouté les cours de Mahammad ibn Zeyd Bardaï à Caire. Mahammad ibn Zeyd ibn Yadahdavayh al-Heysam al-Bardaï a fait ses études primaires à Barda et après en allant à Caire il y avait vécu et travaillé longtemps.

Le voyageur et le raconteur des hadiths Mékki ibn Ahmed Bardaï (... ?-965), étant un des représentants éminents de la secte d'étrangers, le connaisseur des hadiths connu à Damas et dans les autres centres du khalifat Saïd ibn Emir Abu Osman al-Bardaï étaient plus célèbres.

Le nom d'Abu Saïd Ahmed ibn Huseyn Bardaï qui avait été un des représentants de la secte «Hanafilik» est mentionné aussi dans les sources.

Aboubakr Mahammad ibn Abdoullah Bardaï, Ahmad ibn Omar Abul-Hassan al-Bardaï qui avaient vécu et travaillé au IXe siècle étaient des grands savants.

Dans les sources du Moyen Age sont mentionnés les noms de Mahammad ibn Khalid Bardaï (... ?-938), le raconteur des hadiths vécu au IXe-Xe siècle, parmi les mystiques Saïd ibn Gassym Bardaï, Abou Ali Huseyn ibn Sufvan ibn Ishag ibn Ibrahim Bardaï, Ali ibn Abdulaziz Bardaï (... ?-997) qui avait été un des mystiques connus des pays d'Orient

Dans les sources on donne des informations intéressantes sur le partisan de la secte de mysticisme, le poète Cheykh Ibrahim ibn Chihabaddin Gulchani Bardaï, le célèbre philologue vécu à la fin du XIe siècle-au début du XIIe siècle, le militant public Abbas Bardaï, Gazi Mahiyaddin Bardaï qui avait activement participé dans les affaires politiques de son temps au XIIe siècle, un orateur et un militant d'Etat, un philosophe, un théologien et un juriste, un savant connu Abou Bakr Abdulaziz ibn Hassan Bardaï.

Néanmoins, il faut noter que Fazli Zeynalabdin (XIIe-XIIIe siècle) passé la plupart de son temps à Karabakh, d'origine d'Isfahan avait été longtemps au service de Peykar khan, le gouverneur de Barda et d'Arran et dès sa jeunesse il s'intéressait à l'histoire.

Sary Achoug vécu à Karabakh était très connu avec ses poésies d'achoug et ses «bayaty» (chansons).

Les auteurs des œuvres historiques, littéraires, publicistes comme l'auteur de l'œuvre «Kitabi-tarikhi-Karabakh» (Livre de l'histoire de Karabakh) Mir Mehdi Khazani, l'auteur de l'œuvre «Les pouvoirs du Khan Panah et du Khan Ibrahim à Karabakh et les événements de ce temps-là» Rzagoulou bey Mirza Djamal oglou, l'auteur de l'œuvre «Tarikhi-djaddidi-Karabakh» Mirza Rahim Féna, l'auteur de l'œuvre «Histoire de Karabakh» Ba-

harly, l'auteur de l'œuvre «Histoire de la ville de Choucha «Has-san Ikhva Alizadé, l'auteur de l'œuvre «Karabakh vilayétinin gadim vé djadid keyfiyyet vé ovzalary» Hassanali Karabagui sont de Karabakh.

Donc, l'existence des penseurs connus de différentes régions de Karabakh parmi les hommes de science et des littérateurs connus dans le monde musulman qui couvrait la plupart de territoire des pays d'Orient, caractérise la période de progrès de l'histoire de culture spirituelle de Karabakh et permet de comprendre sa période de prospérité.

Néanmoins, on peut dire que la culture de haut niveau créé sur une ancienne base était montrée par deux particularités du développement culturel à Karabakh.

Le peuple qui avait été le créateur des anciennes matérielles de la culture avait réussi de créer une culture spirituelle et de faire la développer, avait créé un niveau culturel accompagné par le développement dynamique de ces étapes.

LA CULTURE MATÉRIELLE DÉVELOPPÉE DE KARABAKH À LA FIN DU MOYEN ÂGE ET À L'ÂGE ACTUEL

A l'époque musulmane on avait construit un grand nombre de mosquées et de minarets sur le territoire de Karabakh. Cependant, on y avait gardé les églises chrétiennes et d'autres temples religieux. Dans les sources écrites c'est noté qu'à coté des mosquées musulmanes on pouvait voir les temples chrétiens (albanais) à Barda. Les temples chrétiens albanais protégés jusqu'à ces derniers temps dans les différents endroits de Karabakh sont des faits évidents.

A l'époque, durant laquelle les écoles de Chirvan-Abchéron et Nakhitchevan-Maraga qui reflétaient les directions principales de l'architecture au XIe-XIIe siècle, étaient largement propagées, l'école d'architecture d'Arran (Karabakh) avait défini le développement suivant de l'architecture de Moyen-Age d'Azerbaïdjan. Les domaines d'architecture, d'urbanisme, d'arts appliqués décoratifs avaient commencé à se développer. A ce temps-là les monuments épigraphiques aussi étaient augmentés. A la deuxième moitié du XVIIIe siècle on avait construit les forteresses de Bayat, Chahboulag (Tarnakut), Panahabad (Choucha) à Karabakh et dans ces forteresses on avait bâti des marchés, des caravanes sérails, des mosquées, des bains etc. On avait bâti des palais, des couples pour Panah khan et pour ses familles à Aghdam.

Durant de khanat de Karabakh on avait construit beaucoup de forteresses, des lieux d'habitation en type de ville et de bourg. Dans le centre du khanat de Karabakh, à Choucha, on avait créé des beaux exemples typiques des dessins de mur à l'interne des logements et des constructions publiques.

Le sépulcre de Baby (XIIe siècle), la mosquée de Djuma de Gotch Ahmedli, la mosquée de Hadj Alesker, les sépulcres de Mir Ali dans le village d'Achagy Veysalli et dans le village Ahmadallar datés du XIVe siècle, le sépulcre de Cheykh Ibrahim (XVIIe siècle), le sépulcre d'Ahmed Soultan, le sépulcre de Djatalal (1307, date d'hégire), la mosquée de Djuma dans le village de Horadiz dans la région de Fizouli, la forteresse d'Askéran sur le territoire de Karabakh de Montagne, la «Tour de la Vierge» à Djabrayl, le sépulcre (1308) dans le village de Chikhlar et d'autres, le sépulcre à 12 angles qui est non loin du village de Khatchin-Derbend de la région d'Aghdam, la mosquée de Djuma d'Aghdam (1870) et les sépulcres, le bâtiment de bains (début du XXe siècle) dans le village d'Abdal-Gulably de la région d'Aghdam, la mosquée d'Aghdam, le pont à 12 arches (XIVe siècle) sur la rivière de Tartar dans la ville de Barda, les sépulcres de «Barda», «Akhsadan baba» (XIVe siècle), le complexe de mosquées «Imamzadé» à deux minarets (1868) construit par Karbalaï Safikhan Karabakhi dans la ville de Barda, le sépulcre de «Bahman Mirza», le sépulcre à huit angles, la forteresse de Panahkhan, la maison de Natavan, la mosquée de Mamayi, la caravane sérail avec la mosquée de Machadi Chukur Mirsiyaboglou, la mosquée de Djoulfalar, la mosquée de Hadj Yousifli, la mosquée de Saatly, la mosquée de Youkhary Djohargala, la mosquée d'Achagy Djohargala (XIXe siècle), la maison de Khan, le bâtiment de gymnase dans la ville de Choucha, le sépulcre de Garassaggal, le sépulcre de Soltan baba, le sépulcre de Cheykh Ahmed, le sépulcre de Sary achoug (XVe siècle), les sépulcres dans le village de Djidjimli, les monuments «Tour d'Enfant», «Boyuk boulag» (XVe siècle) dans le village de Gouchtchou, le palais de Hamza Soutan (1761) dans la région de Latchine, les sépulcres et les anciens ponts à Goubadly, les anciens monuments à Kelbadjar sont des exemples de valeur de la culture matérielle pour notre histoire.

La plupart de ces monuments était le type principal des constructions mémorielles de l'Azerbaïdjan. Comme ces territoires sont sous l'occupation à l'heure actuelle, il n'y a aucune nouvelle sur le destin de ces monuments.

On avait enregistré plus de 2000 monuments de culture de différents types dont la majorité était les monuments épigraphiques. Avec le temps on avait enregistré un grand nombre de monuments épigraphiques de construction, funéraire etc. et les avait étudié sur les territoires des régions de Choucha, Aghdam, Barda, Fizouli, Zanguélan, Djabrayl, Latchine, Kelbadjar de l'Azerbaïdjan. A l'heure actuelle, comme ils sont sous l'occupation, sont ruinés de fond en comble par les arméniens.

LE DESTIN ACTUEL DES MONUMENTS DE KARABAKH

A la fin du XXe siècle, les actions de violation, les conflits, la guerre accomplies par l'Arménie a mis le destin des monuments de culture matérielle de la région de Karabakh de l'Azerbaïdjan en danger. A la veille de guerre on n'a pas eu de possibilité de protéger même les monuments. On n'a pas laissé d'évacuer les pièces de musée et les bibliothèques à l'arrière. Le vandalisme qui continue toujours, a détruit la majorité des monuments historiques de l'Azerbaïdjan sauvegardés durant des siècles. Les arméniens ont accompli la plus grande tragédie du XXe siècle – la tragédie de Khodjaly. Les troupes arméniennes et russes ont soumis la population de Khodjaly au génocide. A l'aide des engins, ils ont détruit complètement le cimetière connu de Khodjaly qui était le symbole de mémoire historique de nos ancêtres. Les ennemis maudits ont accompli la plus grande barbarie à Khodjaly et à Choucha. Ils ont blessé les monuments aux penseurs d'Azerbaïdjan en les persant avec les balles de mitraille. Ils ont détruit les musées de Choucha.

La caverne d'Azykh qui est un des berceaux des ancêtres de l'humanité est devenue un magasin des munitions des arméniens. Les monuments musulmans, en étant détruits, sont disparus pour toujours et les monuments albanais chrétiens ont été complètement falsifiés. On a détruit les écritures albanaises sur les temples de Yelissey, de Hassanriz et sur les autres monuments qui étaient la mémoire historique de notre peuple. Les objets des ces monuments qui appartenaient aux Albanais ont été détruits. Le tombeau du gouverneur albanais Vatchagan III sauvegardé dans le temple de Yelissey et l'écriture qui était dans sa cellule sont détruits complètement.

Beaucoup de pièces de musée sont emportées sous les ordres immédiats des troupes militaires arméniennes lors de l'occupation.

Les arméniens ont eu «une grande chance «pour réaliser leur plan ouvertement qu'ils réalisaient en secret sur le territoire de Karabakh avec le temps. Ils diffusent les photos des monuments historiques de la région de Karabakh de l'Azerbaïdjan dans les livres et revues, sous les noms des monuments arméniens dans les pays du monde.

INFORMATION SUR LES MUSÉES ET LES PIÈCES DE MUSÉE QUI SONT RESTÉS SUR LES SITES OCCUPÉS

Musée d'histoire -géographie Ville de Khankendi, 22591 pièces de musée
 Galerie de peinture d'Etat Ville de Khankendi, 174 pièces de musée
 Musée historique de Choucha Ville de Choucha, 5000 pièces de musée
 Maison-musée d'Uzéryir Hadjibéyov Ville de Choucha, 300 pièces de musée
 Maison-musée de Bul-Bul Ville de Choucha, 369 pièces de musée
 Filiale de Choucha du Musée d'Etat de tapis et d'Art d'Azerbaïdjan
 Ville de Choucha, 63 pièces de musée
 Musée d'histoire d'Etat de Karabakh Ville de Choucha, 500 pièces de musée
 Musée de littérature de Karabakh Ville de Choucha
 Maison-musée de Mir Mohssune Navvab Ville de Choucha, 100 pièces de musée
 Galerie de peinture d'Etat Ville de Choucha, 90 pièces de musée
 Musée d'histoire -géographie d'Aghdam Ville d'Aghdam, 2000 pièces de musée
 Musée de pain Ville d'Aghdam, 694 pièces de musée
 Musée commémoratif de Gourban Primov Ville d'Aghdam, 700 pièces de musée
 Musée de gloire de lutte de Rahib Mammadov Ville d'Aghdam, 500 pièces de musée
 Musée d'histoire -géographie d'Aghdara Ville d'Aghdam, 2290 pièces de musée
 Musée d'histoire -géographie de Fizouli Ville de Fizouli, pièces de musée
 du fonds auxiliaire Musée d'art populaire Ville de Fizouli, 800 pièces de musée
 Musée d'histoire -géographie de Hadroud Ville de Hadroud, 3200 pièces de musée
 Musée d'histoire -géographie de Goubadly Ville de Goubadly, 3000 pièces de musée
 Galerie de peinture d'Etat Ville de Goubadly, 62 pièces de musée
 Musée d'histoire -géographie de Latchine Ville de Latchine, 5000 pièces de musée
 Galerie de peinture d'Etat Ville de Latchine, 50 pièces de musée
 Musée commémoratif de Sary Achoug Village de Gulabird 500 pièces de musée
 Musée d'histoire -géographie

de Kelbadjar Ville de Kelbadjar, 21000 pièces de musée Musée
d'histoire -géographie de Djebraïl Ville de Djebraïl, 2000 pié-
ces de musée Musée d'histoire -géographie de Zanguélan Ville
de Zanguélan, 6000 pièces de musée

LES SIGNES ET LES PARTICULARITÉS DE LA CULTURE SPIRITUELLE DE KARABAKH

Les derniers temps du Moyen âge, Karabakh, en faisant partie des Etats nommés différemment et remplacés par l'un et l'autre, avait continué son héritage de culture en conformité de la tradition historique qu'il possédait à l'antiquité et au Moyen âge. Au XIe-XIIe siècle, comme dans tout Orient musulman, en Azerbaïdjan, y compris à Karabakh, la culture, la science et la littérature avaient eu une époque de grand progrès. Karabakh n'avait pas perdu son rôle de centre culturel et plus tard aussi.

A cause des guerres terribles du Moyen âge, la culture de Karabakh avait eu une crise aussi. Mais plus tard, la vie culturelle s'est ranimée à Karabakh. Au XVIIIe siècle, à Choucha - à la ville centrale de Karabakh avaient vécu et travaillé Molla Panah Vaguif, le poète et le vizir général du khanat de Karabakh et Molla Véli Vidadi, l'auteur des poésies qui décrivait la vie culturelle de Karabakh.

L'auteur des œuvres «Chukurnameyi-Chahenchah» et «Tazkiréyi-Mahammadchah» Bahman Mirza Gadjar avait vécu et travaillé les derniers temps de sa vie à Karabakh (à Barda et à Choucha), était enterré, d'après son testament, dans la coupole fait construit à Barda par lui-même, conformément à son gout, quand il était vivant.

Mir Mohssune Navvab de Karabakh (1833-1918) était un des intellectuels d'avant-garde de son époque qui a travaillé dans

les différents domaines de l'œuvre scientifique et littéraire. Il avait été un poète et littérateur, peintre et calligraphe et en même temps il était un grand instructeur, savant et maître de son époque. Il était l'organisateur et le leader de l'assemblée des poètes de «Médjlici Féramouchan», avait écrit des œuvres «Téskiréyi Navvab» dédié aux poètes de Karabakh, «Vuzouhoul-érgam» sur la musique classique orientale, «Kifayét-ul-Etfal» concernant l'astronomie etc.

Karabakh est la patrie des littérateurs éminents comme Gassym bey Zakir, Khourchoubani Natavan, Abdurrahim bey Hagverdiyev, Nadjaf bey Vézirov et Youssif Vézir Tchamenzaminli, Suleyman Sani Akhoundov qui sont des grands penseurs de l'Azerbaïdjan.

La ville de Choucha était le berceau de la musique d'Azerbaïdjan et aussi un des foyers de poésie et de saz (instrument musical national). La ville de Choucha était connue comme un conservatoire de Karabakh. Les achougs-poètes, comme Khasta Gassym, Valeh, Hagverdi, Mammadaga, Chamil, Ganbar, Nadjafgoulou, Abbasgoulou, le maître des mots pénétrants, connu par son ingéniosité, comme Abdal Gassym ont vécu à Karabakh. Les grands chanteurs – Hadji Hussu, Karbalayi Hussu, Abdoulbagui Hilalov, Alesker Farzaliyev, Djabbar Garyagdyoglou, Ketchatchi oglou Mahammad, les musiciens professionnels – Sadygdjan, Malybeyli Hamid, Ata Bagdagoulouoglou, Gourban Pirimov ont une place particulière dans l'histoire de culture musicale de Karabakh. A Karabakh, au XIXe-XXe siècle, il y avait des interprètes célèbres des mougams et des chansons comme Zaboul Gassym, Seygah Islam, Bulbul, Seyid Chouchinski, Khan Chouchinski, Zulfi Adygozalov.

Karabakh a donné un géant comme Huzeyir Hadjibeyov qui possédait une connaissance encyclopédique, un grand talent, un fondateur de l'opéra dans le monde musulman, des grands compositeurs comme Zakir Baguirov, Fikret Amirov, Zulfugar Hadji-

beyov, Suleyman Aleskerov, Achraf Abbassov, Soltan Hadjibeyov, Afrasiyab Badalbeyli et Niyazi à l'histoire de culture mondiale.

Karabakh est la patrie natale des mougams – «Kharabakh chikestéci», «Rast», «Seygah», «Djahargah» et des anciennes chansons – «Sary géline», «Apardy seller Sarany» qui sont connus non seulement dans le monde musical de l'Azerbaï djan, mais dans plusieurs coins du monde d'Orient aussi et retentis et devenus populaires sur les places musicales du monde occidental.

Ce n'est pas par hasard qu'en suivant les mesures de renforcement de notre indépendance, le Président de la République d'Azerbaï djan Monsieur Ilham Aliyev faisait une grande attention au développement du mougam et il a fait monter une grande maison de Mougam à Bakou. Il faut noter d'une façon particulière que l'inauguration de cet édifice a eu lieu en présence de Mme Mehriban Aliyeva, Ambassadrice de bonne volonté de l'UNESCO et de l'ISESCO, Membre du Parlement d'Azerbaï djan, Présidente de la Fondation Heydar Aliyev, Première Dame de la République d'Azerbaï djan qui a eu un rôle particulier aussi, comme notre Président, à la création d'une telle maison de mougam. Le Centre de Mougam est devenu une place d'activité des chanteurs connus - des artistes lyriques du peuple de l'Azerbaïdjan Arif Babayev, Alibaba Mammadov, Gadir Rustamov, Djanali Akbarov, Sabir Mirzoyev, Mansoum Ibrahimov et dizaine d'autres maîtres de mougam.

L'organisation du Festival International de Mougam qui est le chef-d'œuvre de la musique mondiale, à Bakou, en 2009 et le décernement du Grand Prix à Tayyar Bayramov d'origine de Karabakh pour son interprétation n'est pas par hasard.

Cela ne fait aucun doute que la construction des maisons de mougam-musique construites actuellement dans plusieurs villes de la région de Karabakh qui est un berceau de mougam de l'Azerbaï djan, sera continuée à Choucha – jadis connue comme un Conservatoire du Transcaucasie dans le monde entier.

RESULTS OF ARMENIAN AGGRESSION

<p>Refugees and IDP</p> <p>Refugees from Armenia - 250 000</p> <p>Internally displaced persons from the occupied territories - 660 000</p> <p>Internally displaced persons from regions along the border with Armenia and line of occupation - 100 000</p> <p>Total - 1 010 000</p>	<p>Armenian Armed Forces in the occupied territories</p> <p>Tanks - 316 Artillery - 322</p> <p>ACV - 324 Personnel - 40 000</p> <p>Settlers illegally transferred to occupied territories</p> <p>Nagorny-Karabakh - 8 500</p> <p>Lachin - 13 000</p> <p>Kelbajar - 700</p> <p>Zangilan - 520</p> <p>Jabrayil - 280</p> <p>Total - 23 000</p>	<p>△ Temporary Refugee/IDP settlements</p> <p>■ IDP tent camps</p> <p>● Occupied territories</p> <p>- - - Line of occupation</p> <p>..... Admin. line of the former N/NAO of A.S.S.R.</p>
---	---	---

© Copyright 1999
Ministry of Foreign Affairs of Azerbaijan
All rights reserved.

Occupied territories of Azerbaijan

Nagorny-Karabakh region

Territory	- 4 388 sq. km
Population (1989)	- 189 085
Armenians	- 145 450 (76.9%)
Azerbaijanis	- 40 688 (21.5%)
Russians	- 1922 (1%)
Others	- 1025 (0.6%)

Shusha district

Territory	- 289 sq. km
Population (1989)	- 20 579
Azerbaijanis	- 19 036 (92.5%)
Armenians	- 1 377 (6.7%)
Occupied	- May 8, 1992

Districts outside Nagorny-Karabakh region

Occupied	Evacuated
Lachin - May 18, 1992	- 71 000
Kelbajar - April 2, 1993	- 74 000
Aghdam - July 23, 1993	- 165 600
Fizuli - August 23, 1993	- 146 000
Jabrayil - August 23, 1993	- 66 000
Gubadly - August 31, 1993	- 37 900
Zangilan - October 29, 1993	- 39 500

Victims of aggression

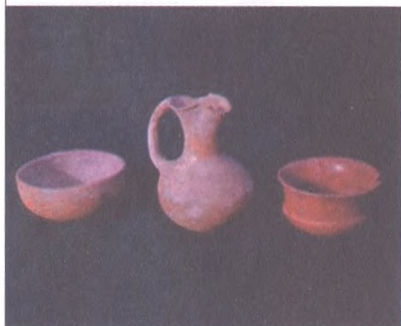
Killed - 20 000 Disabled - 50 000 Missing - 4 866

Destructions and damage

Settlements	- 890
Houses	- 150 000
Public Buildings	- 7 000
Schools	- 693
Kindergartens	- 855
Health Care Facilities	- 695
Libraries	- 927
Temples	- 44
Mosques	- 9
Historical Places	- 9
Historical Monuments and Museum	- 464
Museum Exhibits	- 40 000
Industrial and Agricultural Enterprises	- 6 000
Motor Ways	- 800 km
Bridges	- 160
Water Pipelines	- 2 300 km
Gas Pipelines	- 2 000 km
Electricity Lines	- 15 000 km
Forests	- 280 000 ha
Sowing Area	- 1 000 000 ha
Irrigation Systems	- 1 200 km

The total damage is estimated up to 66 billions US \$

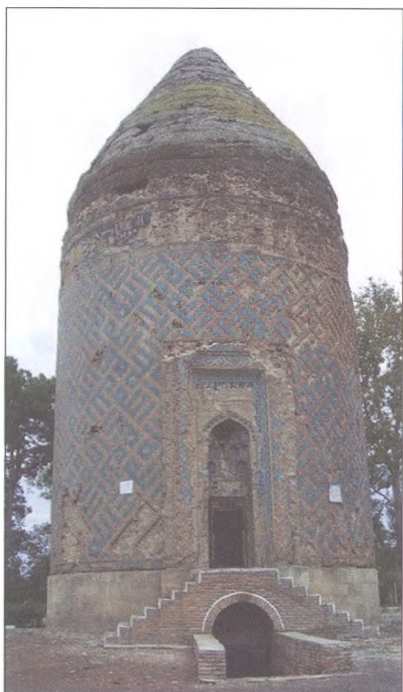

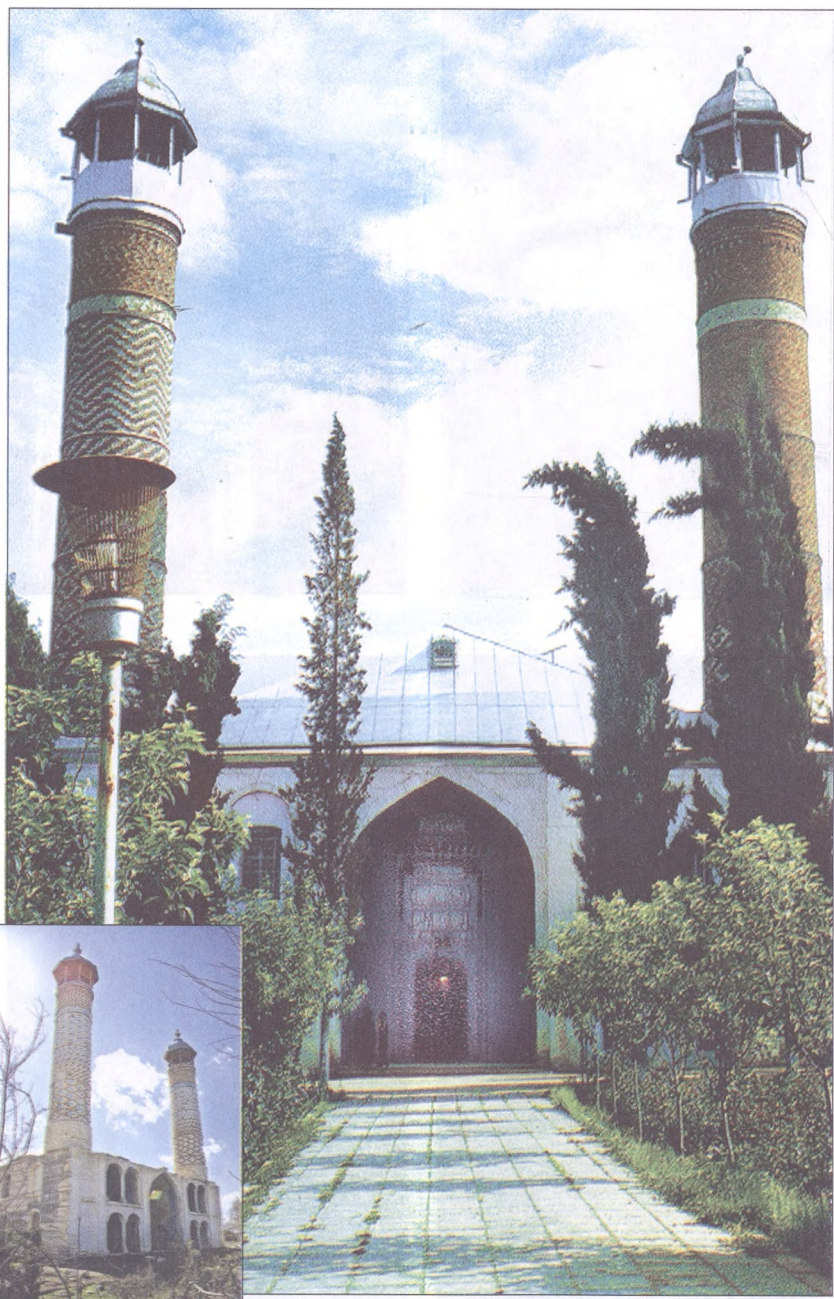

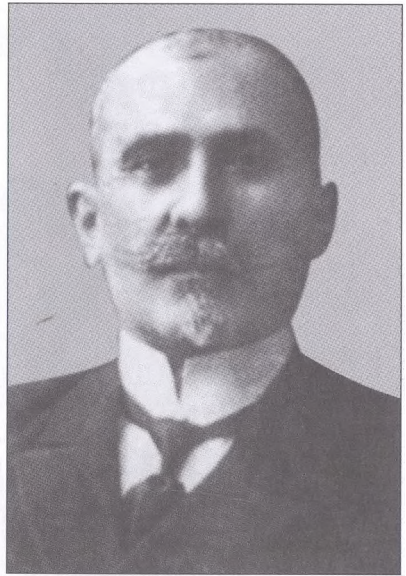
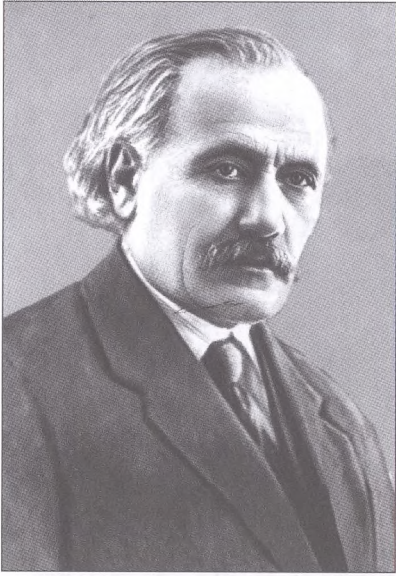

MÜNDƏRİCAT

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində qədim maddi-mədəniyyət izləri.	6
Maddi mədəniyyət nümunələrinin Qarabağ ərazisində dini ideologiyanın yaranmasında rolu	11
Qarabağda dini-mənəvi amillərin səciyyəsi.	13
Qarabağda şəhərsalma və bədii tərtibat.	16
Maddi mədəniyyətin inkişafında sənətkarlığın yeri	18
Qarabağ ərazisində alban mədəniyyətinin siyasi əsasları	20
Qarabağın xristian abidələrinin əsas əlamətləri	21
Qarabağ ərazisində alban məbəəd tikinti-memarlığının dini ideologiya ilə bağlılığı.	23
Qarabağ ərazisindəki alban abidələrinin xüsusiyyətləri	27
Qarabağın mənəvi mədəniyyət irsi və ənənələri	30
Qarabağ ərazisində İslamın yayılması və yeni mənəvi mədəniyyət irsinin formalaşması	32
Qarabağın maddi mədəniyyəti inkişaf etmiş, son orta əsrlər və yeni dövrdə.	35
Qarabağ abidələrinin bugünkü tarixi taleyi	37
Qarabağın mənəvi mədəniyyət ənənələri	38
İşğal olunmuş ərazilərdə qalmış muzeylər və eksponatlar haqqında	41

İNGİLİSCƏ

Material and spiritual culture of Garabagh

The ancient material and moral vestiges in Garabagh region of Azerbaijan.	49
Material cultural examples having the role in origin of religious ideology in Garabagh region	53
The character of religious-spiritual factors in Garabagh	54
The town-building and specificity of art arrangement in Garabagh	57
The role of handicraft in development of material culture in Garabagh.	59
The political bases of Albanian culture in Garabagh	61
Main characters and signs of Christian monuments of Garabagh.	62
Connection of building architectural characters of Albanian temples in Garabagh with religious ideology	64
Specification of Albanian monuments in Garabagh region	68
The existing tradition of material cultural heritage of Garabagh . . .	71

Diffusion of Islam and formation of a new spiritual cultural heritage in Garabagh region	73
Material culture of Garabagh in developed, in the end middle centuries and in new period	76
Today's destiny of the Garabagh monuments.	78
Information about museums and exhibits in the occupied regions.	79
Spiritual cultural traditions of Garabagh in new period	81

FRANSIZCA

Culture materielle et spirituelle de Karabakh

Traces des vestiges matériels et des matérielles de la culture sur le territoire de l'Azerbaï djan	87
Les exemples de culture matérielle qui a un rôle important dans la création de l'idéologie religieuse sur le territoire de Karabakh.	92
Les caractéristiques des facteurs religieux - spirituels à Karabakh.	94
Les particularités d'urbanisme et décoration d'art de Karabakh.	97
Le rôle de métier dans le développement de la culture matérielle à Karabakh	99
Les bases politiques de la culture albanaise sur le territoire de Karabakh	102
Les particularités principales des monuments chrétiens de Karabakh	104
L'attachement du caractère d'architecture, de construction des temples albanaises avec l'idéologie religieuse sur le territoire de Karabakh	106
Les spécificités des monuments albanais sur le territoire de Karabakh	111
Les traditions de création de l'héritage de la culture spirituelle de Karabakh	115
L'extension de l'islamisme et la formation de l'héritage de culture spirituelle sur le territoire de Karabakh	118
La culture matérielle développée de Karabakh à la fin du moyen âge et à l'âge actuel	122
Le destin actuel des monuments de Karabakh	124
Information sur les musées et les pièces de musée qui sont restes sur les sites occupés.	126
Les signes et les particularités de la culture spirituelle de Karabakh.	127

Hacıyev Qasım Əhəd oğlu
QARABAGIN MADDİ VƏ MƏNƏVİ MƏDƏNİYYƏTİ
Bakı, «Təhsil», 2010.

Hacıyev Qasım Ahad oğlu
MATERIAL AND SPIRITUAL CULTURE OF GARABAGH
Baku, «Təhsil», 2010.

Hadjiyev Gassym Ahad oğlu
CULTURE MATERIELLE ET SPIRITUELLE DE GARABAGH
Bakou, «Təhsil», 2010.

Bədii və texniki redaktoru *Abdulla Ələkbərov*
Kompyuter tərtibatçıları *Səadət Quluzadə, Aqil Əmrahov*

Çapa imzalanmışdır 29.10.2010. Kağız formatı 60x90/16.
Fiziki çap vərəqi 9,5. Sifariş 69. Tirajı 700. Qiyməti müqavilə yolu ilə.

«Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya» MMC-nin mətbəəsində çap olunmuşdur.

Bakı, AZ 1052, F.Xoyski küç., 121^A

e-mail: info@tahsilnp.com

Tel.: (994-12) 567-81-28/29